

Серія А

МАТЕРІЯЛИ КОНГРЕСУ
української
вільної політичної думки

Збірник ч. 3.

Мюнхен 1974

МАТЕРІЯЛИ КОНГРЕСУ
української вільної політичної думки

Збірник ч. 3.

diasporiana.org.ua

Мюнхен 1974

З М І С Т

Передмова	5
Доповіді студійних семінарів:	
<i>Михайло Добрянський</i> Генеза російського імперіялізму і методи його боротьби	9
<i>Богдан Кордюк</i> Україна в світовому укладі сил — нині і завтра	36
<i>Михайло Коржан</i> Собор нездійснених сподівань	50
<i>Атанас Фіголь</i> Проблеми української діаспори на тлі II СКВУ	59
<i>Ізраїль Клейнер</i> Національне питання в СРСР на тлі сучасного політичного становища	69
<i>Петро Потічний</i> Аналіза руху опору в Україні	86
Голоси преси:	
Заява з приводу нової ситуації в УНРаді	91
Поширено організаційну мережу КУВЦД	94
<i>Федір Гаєнко</i> Хто в кого перехопив ідею	94

ПЕРЕДМОВА

Студійні семінари Конгресу Української Вільної Політичної Думки (КУВПД) починають поширюватися з центру свого започаткування Мюнхену (Західня Німеччина) на інші міста скупчення української еміграції — Нью-Йорк, Торонто, Лондон та інші. Доповідачами виступають переважно кваліфіковані дослідники, які вивчення підсоветської дійсності і української проблематики обрали своїм фахом і в тих галузях працюють уже десятки років. За політичними переконаннями вони творять досить широку амплітуду. Дотепер відбулися такі семінари (подаємо в хронологічному порядку):

1. 21 січня 1972, Мюнхен:

СУЧАСНА УКРАЇНА І ЕМІГРАЦІЯ. Доповідачі: Атанас Фіголь — вступне слово; Василь Гришко — Чи один шлях до єдиної мети; Михайло Добрянський — Чи можлива українська визвольна політика; Богдан Кордюк — З минулого в майбутнє. Матеріали першого семінару появилися: а) «Українські Вісті», Новий Ульм, чч. за 6, 13 і 20 лютого 1972; б) «Український самостійник», Мюнхен, за січень-лютий і квітень 1972; в) «Матеріали КУВПД», Серія А, Збірник ч. 1.

2. 18 лютого 1972, Мюнхен:

СУПЕРЕЧНОСТІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА. Доповідач: Федір Гаєнко. Оpubліковано: а) частково — «Українські Вісті», 7, 14, 21 і 28 травня 1972; б) поширена версія — «Матеріали КУВПД», Серія Б, Збірник I.

3. 26 травня 1972, Мюнхен:

МИКОЛА СКРИПНИК НА ТЛІ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ 20-их РОКІВ. Доповідач: Іван Кошелівець. Оpubліковано: а) «Український Самостійник», червень 1972; б) «Матеріали КУВПД», Серія А, Збірник ч. 2.

4. 3 червня 1972, Мюнхен:

РУСИФІКАЦІЙНА ПОЛІТИКА КПРС В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ. Доповідач: Михайло Добрянський. Оpubліковано: а) «Українські Вісті», 17-24 вересня і 1-8, 15-22 жовтня 1972; б) «Матеріали КУВПД», Серія Б, Збірник I.

5. 14 липня 1972, Мюнхен:

МІГРАЦІЯ В СРСР — ІНСТРУМЕНТ СОЦІОЕКОНОМІЧНОЇ ЧИ РУСИФІКАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ. Доповідач: Борис Левицький. Оpubліковано: а) «Український Самостійник», липень-серпень 1972; б) «Матеріали КУВПД», Серія А, Збірник ч. 2.

6. 6 жовтня 1972, Мюнхен:
НОВИЙ ЕТАП ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В РАДЯНСЬКОМУ
СОЮЗІ. Доповідач: Федір Гаєнко.

7. 20 жовтня 1972, Мюнхен:
ВСЕЛЕНСЬКИЙ ПАТРІАРХ І УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА
ЦЕРКВА. Доповідач: Михайло Коржан. Оpubліковано: а) «Український Самостійник», вересень 1972; б) «Матеріяли КУВПД», Серія А, Збірник ч. 2.

8. 11 листопада 1972, Нью-Йорк:
«ХТО ВИНЕН?» і «ЩО РОБИТИ?» — СТАРІ ПИТАННЯ У НОВІЙ
ДІЙСНОСТІ УКРАЇНИ Й ЕМІГРАЦІЇ СЬОГОДНІ. Доповідач:
Василь Гришко. Оpubліковано: а) «Українські Вісті», 18 і 25
березня 1973; б) «Матеріяли КУВПД», Серія Б, Збірник І.

Доповідь повторено:

9. 12 листопада 1972, Філадельфія,

10. 17. листопада 1972, Дітройт,

11. 19 листопада 1972, Торонто,

12. 23 листопада 1972, Чикаго,

13. 15 грудня 1972, Лондон,

14. 2 березня 1973, Мюнхен.

15. 2 грудня 1972, Нью-Йорк:

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ НОВІТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ
ДУМКИ. Доповідач: Іван Лисяк-Рудницький. — ДО ПРО-
ГРАМИ УНДО. Доповідач: Василь Жовнір. — ПРОГРАМА
УРДП. Доповідач: Олег Федішин.

16. 3 грудня 1972, Нью-Йорк:

КОНСЕРВАТИВНА ІДЕЯ І ЇЇ МІСЦЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІ-
ТИЧНІЙ ДУМЦІ. Доповідач: Євген Пизюр. — ПОЛІТИЧНА СИ-
ТУАЦІЯ В УКРАЇНІ. Доповідач: Роман Ільницький. Доповідь
Ільницького опубліковано: а) «Український Самостійник», січень,
лютий, квітень, липень-серпень 1973; б) з доповненнями й зміна-
ми автора в «Матеріяли КУВПД», Серія А, Збірник ч. 2.

17. 3 березня 1973, Нью-Йорк:

ПРОДОВЖЕННЯ КРИЗИ В УНРАДІ. Доповідач: Михайло Вос-
кобійник.

18. 23 березня 1973, Мюнхен:

УКРАЇНА В СВІТОВОМУ УКЛАДІ СИЛ — НИНІ І ЗАВТРА.
Доповідач: Богдан Кордюк. — Оpubліковано: а) «Український
Самостійник», листопад-грудень 1973, чч. 195-196; б) «Матеріяли
КУВПД», Серія А, Збірник ч. 3.

19. 6 квітня 1973, Мюнхен:

ЧИ МОЖЛИВА УКРАЇНСЬКА РЕАЛЬНА ПОЛІТИКА? Допові-
дач: Андрій Білинський. Доповідь на матеріалах, що част-

ково публікувалися автором в газеті «Українське Життя», Чикаго; виклад змісту доповіді й дискусії: а) «Українське Життя», Чикаго, 5 травень 1973; б) «Матеріяли КУВПД», Серія Б, Збірник І.

20. 12 травня 1973, Нью-Йорк:

ЧИ МОЖЛИВА В НАС ДВОПАРТІЙНА СИСТЕМА? Доповідач: Роман Борковський.

21. 8 червня 1973, Мюнхен:

УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ І УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ. Доповідач: Ізраїль Клейнер. Оpubліковано: а) «Український Самостійник», червень 1973; б) «Матеріяли КУВПД», Серія А, Збірник ч. 2; в) виклад доповіді і дискусій «Українські вісті», 5-12 серпня 1973.

22. 29 червня 1973, Мюнхен:

ГЕНЕЗА РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ І МЕТОДИ ЙОГО БОРОТЬБИ. Доповідач: Михайло Добрянський. Оpubліковано: а) «Український Самостійник», липень-серпень 1973, чч. 191-192, 193; б) «Матеріяли КУВПД», Серія А, Збірник ч. 3.

23. 28 листопада 1973, Вашингтон:

УКРАЇНСЬКА ДІЯСПОРА НА ТЛІ ДРУГОГО КОНГРЕСУ СКВУ. Доповідач: Атанас Фіголь. Оpubліковано: а) «Український Самостійник», січень 1974, ч. 197; б) «Матеріяли КУВПД», Серія А, Збірник ч. 3.

Доповідь повторено:

24. 8 грудня 1973, Нью Йорк,

25. 15 грудня 1973, Лондон (Вел. Британія),

26. 16 грудня 1973, Брадфорд (Вел. Британія),

27. 28 грудня 1973, Мюнхен.

28. 2 грудня 1973, Торонто:

АНАЛІЗА РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ. Доповідач: Петро Потічний. Оpubліковано: а) «Український Самостійник», травень 1974, ч. 201; б) «Матеріяли КУВПД», Серія А, Збірник ч. 3. — На тому семінарі була прочитана також доповідь А. Фіголя як під 23.

29. 21 грудня 1973, Мюнхен:

СОВОР НЕЗДІЙСНЕНИХ СПОДІВАНЬ. Доповідач: Михайло Коржан. Оpubліковано: а) «Український Самостійник», листопад-грудень 1973, чч. 195-196; б) «Матеріяли КУВПД», Серія А, Збірник ч. 3.

30. 1 лютого 1974, Мюнхен:

ЧОМУ ПІ СКВУ ВЖЕ ТЕПЕР ЗАСУДЖЕНИЙ НА ЗОВНІШНО-ПОЛІТИЧНУ НЕВДАЧУ? — Доповідач: Зенон Пеленський.

31. 8 березня 1974, Мюнхен:

КОНФЛІКТ СРСР-КИТАЙ І УКРАЇНСЬКА ВИЗВОЛЬНА СПРАВА. Доповідач: Іван Майстренко.

32. 22 березня 1974, Мюнхен:

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР НА ТЛІ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ. Доповідач: Ізраїль Клейнер. Публіковано: а) «Український Самостійник», березень, квітень 1974, чч. 199, 200; б) «Матеріяли КУВПД», Серія А, Збірник ч. 3.

33. 27 квітня 1974, Ньюарк:

СОЛЖЕНЦІН, САХАРОВ, МЕДВЕДЄВ — І УКРАЇНСЬКА АЛЬТЕРНАТИВА ДЛЯ НАРОДІВ СРСР. Доповідач: Василь Гришко. Оpubліковано: «Українські Вісті» — Новий Ульм, 19 травня 1974 і наступні числа.

34. 4 травня 1974, Лондон (Вел. Британія):

КРИЗА В УНРАДІ. Доповідачі: Степан Онисько, Андрій Бондаренко, Михайло Дмитришин.

35. 26 травня 1974, Нью Йорк:

ЩО ДАЛІ? — СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НА БАТЬКІВЩИНІ ТА НА ЕМІГРАЦІЇ. Доповідач: Василь Гришко. Публіковано: «Українські Вісті» — Новий Ульм, 4 серпня 1974 і наступні числа.

36. 22 червня 1974, Мюнхен:

ПІСЛЯ 10 РОКІВ ЗМАГАНЬ ЗА ПОМІСТНІСТЬ — ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ. Доповідач: Іван Гриньох. Оpubліковано: а) «Український Самостійник», липень-серпень 1974, чч. 203-204; б) «Матеріяли КУВПД», Серія А, Збірник ч. 3.

37. 5 липня 1974, Мюнхен:

МОЖЛИВОСТІ БОРОТЬБИ З РОСІЙСЬКИМ ІМПЕРІАЛІЗМОМ. Доповідач: Михайло Добрянський. Оpubліковано: «Український Самостійни», липень-серпень 1974, чч. 203-204.

Збірники «Матеріяли КУВПД» появляються в двох серіях: А (порядкове число зазначено арабськими числами) і Б (порядкове число зазначено римськими числами). Поділ на дві серії зумовлений виключно технічними вимогами друку (в друкарнях з різним технічним устаткуванням). Дотепер з'явилися три збірники серії А. Ця публікація є третім збірником серії А (Збірник ч. 3). Крім того появилвся вже перший збірник серії Б (Збірник I), а другий збірник тої ж серії (Збірник II) в друку.

Про умови набуття збірників див. оголошення видавництва на четвертій сторінці обкладинки.

Мюнхен, жовтень 1974.

Тимчасовий Секретаріат КУВПД

МИХАЙЛО ДОБРЯНСЬКИЙ:

ГЕНЕЗА РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ І МЕТОДИ ЙОГО БОРОТЬБИ

ДВІ РОСІЇ

Майбутня доля України, як окремої, самостійної нації, залежить від того: чи українська політика зуміє розв'язати проблему «Росія—Україна». Тут я не сказав нічого нового. Це знає кожний із нас. Кожний політично вироблений громадянин, свідомий того, як важко тяжить над нами російський комплекс. Але — що робити? Зокрема, що ми, українці в діяспорі, можемо зробити, щоб чимсь причинитися до майбутньої розв'язки російсько-української проблеми. Що не ми, а народ в Україні буде її розв'язувати, всі знаємо. Та цей народ мусить бути відповідно підготований до такого завдання. Є речі для цього дуже потрібні, як, наприклад, наукове дослідження українсько-російських стосунків з погляду наших політичних змагань. Десь мав би бути зібраний політичний досвід минулих сторіч. Бо він може дати дуже багато для майбутніх діячів, які у відповідну хвилину будуть укладати програму для налагодження стосунків з північним сусідом. Але сьогодні в Україні немає ніякої змоги науково вивчати українсько-російський комплекс. Там є догми, встановлені партією, в основу яких покладено дві тези: 1) український народ, відколи, наслідком польсько-литовської експансії на Схід, його відірвано від єдиної древнеруської народности, нічого іншого не прагнув — тільки возз'єднання з народом російським; ця мета була здійснена в Переяславі; 2) після Переяслава український народ не бажає нічого іншого, — тільки на віки вічні залишитися в єдності зі своїм старшим братом і опікуном, великим російським народом. І кожний, хто пише чи говорить на тему українсько-російських стосунків, має обов'язок розпрацювати і популяризувати Переяславські догми КПРС.

У діяспорі дещо зроблено для вивчення українсько-російських стосунків від 1917 року. Але все, що до того часу, занедбане, хоч досвід попередніх сторіч може навіть важливіший. Бо там шойно можемо пізнати джерела й коріння російського імперіалізму, який у сучасну добу виявився в формі більшовизму. Перешкодою для ширших зацікавлень українсько-російськими стосунками в минулому є, здається, наша емігрантська хвороба — пропагандно лірикою підмінювати політичне знання; втікати від серйозного трактування наших найважчих проблем політичних і плекати традиційне русофобство. На рівні з русофобством шкідливе і русофільство. Про це я вже писав давніше. Але певні речі треба раз-у-раз повторювати.

Моя доповідь обмежена до теми: генеза російського імперіалізму і методи його боротьби. Завчасу мушу сказати: ця тема — багатобіч-

на і складна, бо є чимало загадкових сторінок у тому історичному феномені, який має назву «російський імперіялізм». У його основах є щось містичне, ніби релігійне. Докопатись до цих основ — важке завдання. Ви не раз можете спостерегти: розмовляєте з інтелігентним росіянином; людина освічена зі шляхетними поглядами, з демократичними переконаннями. Коли ж доходить розмова до питання про російський імперіялізм у стосунку до України, ця людина не розуміє суті справи. І ви залишаєтесь у сумніві: до котрої Росії зарахувати цього шляхетного росіянина. Бо навчав Олександр Герцен, що нічого не зрозуміє з Росії той, хто не хоче знати, що є дві Росії. Є Росія Муравйових, які вішали, і Росія Муравйових, яких вішали. (Царський генерал Михайло Муравйов, що за криваве придушення польського повстання заслужив собі епітет «вешатель», і Сергій Муравйов, декабрист, якого Микола I казав повісити.) Я хочу серйозно потрактувати пораду Герцена. Бо справді, від самих початків кризь усю російську історію можна спостерігати дві тенденції: прагнення свободи і стихійний гін до експансії. Це друге дало Росію імперіялістичну. І сьогодні я нею буду займатись, залишивши для іншого разу другу Росію, яка прагнула свободи.

КУЛЬТ ІМПЕРІАЛІЗМУ

Як сказано, є шляхетні росіяни, що для них не існує факт російського імперіялізму. Нездібність бачити цей факт є характерною рисою російської історіографії. Історики, які визнають цей факт — просто винятки.

Тон завдав патріарх новочасної історичної науки в Росії Микола Карамзин. У вступі до «Історії государства російського» ви читаєте (цитую друге видання з 1818 р.):

«Погляньмо на простори цієї унікальної держави: думка ціпеніє; ніколи Рим у своїй величі не міг рівнятися з нею, пануючи від Тибру до Кавказу, від Ельби до пісків африканських. Чи не дивно, як землі, розділені вічними перешкодами природи, незмірними пустелями і непрохідними лісами, холодними і гарячими кліматами; як Астрахан і Лапландія, Сибір і Бесарабія — могли дати одну державу з Москвою? А чи не менше чудова мішанина її мешканців, багатоплемінних, різновидих і так віддалених один від одного ступенем освіти? Подібно, як Америка, Росія має своїх диких. Подібно іншим країнам Європи, має плоди довготривалого суспільного життя. Не треба бути руским: треба тільки подумати, щоб із цікавістю читати перекази народу, який відвагою і хоробрістю здобув панування над дев'ятою частиною світу, відкрив країни, нікому до того часу не відомі і просвітив їх Божественною вірою — без насильства, без злодійства, що їх вживали інші ревнителі християнства в Європі та в Америці, а єдино кращим прикладом».

Чи не бачите в цьому релігійної апогеозі російської імперії і разом з тим імперіялізму? Це культове трактування імперіялізму підносить його на рівень месіянізму, оповитого містикою, незбагненою для людини посторонньої. І саме таке трактування ви знов і знов прочитаєте в багатьох поважних авторів.

Від Карамзина, — до наших днів подибуєте таких голосів дуже багато. Ніна Верховенська в книжці англійською мовою «Вічна Росія» (вийшла в Нью-Йорку 1944):

«Героєм цієї книги є Росія, не советська, ані царська, ... вічна Росія, що існувала впродовж віків... Ця героїчна Росія мала багато ворогів»... Спочатку це були орди азійських кочовиків, а в Європі — Австрія, Швеція, Франція, Англія, Німеччина». І далі: «... на відміну від європейських народів Росія ніколи не бажала війни... ніколи не вживала війни як засобу до поширення свого впливу поза межами своєї території. Вона завжди тільки терпіла від війни».

А ось, що каже особа, в даному питанні авторитетніша, царський міністр військових справ.

Генерал Олексій Куропаткин, пізніше головнокомандуючий у війні Росії з Японією, передав 1900 р. цареві меморандум про стан армії та її потреби. Між іншим він показує, що царська імперія завдячує армії. Тому дає багато військово-історичних фактів і статистичних даних. Генерал вираховує, що впродовж 18 і 19 сторіч Росія мала 128 воєнних років і 72 роки миру. З цих 128 років війни 5 років припадає на оборонні війни, все інше — війни завойовницькі.

На порозі 18 сторіччя, як писав генерал, «із заповітів нашого історичного минулого» визначився для Росії ряд воєнних завдань. Це були між іншим: 1) на північному заході продовжувати працю царів Івана III та Івана IV, і забрати від Швеції балтійське побережжя; 2) на заході, — продовжити боротьбу царя Олексія Михайловича і повернути від Польщі Білорусію і Малоросію; 3) на півдні — йдучи шляхами, що їх визначили князі Святослав і Олег, просунути кордони до Чорного моря, розладнати Туреччину і підготовити ґрунт для дальших ударів; 4) на південному сході — вести далі заходи Федора Івановича і Бориса Годунова, перетворити Каспійське море на море внутрішнє і твердою ногою стати на хребті Кавказу; 5) в Азії — поширити кордони в двох напрямках: в бік Середньої Азії і в бік Східного океану, щоб для Сибіру відкрити вихід на море.

Заради здійснення цих завдань Росія 18 сторіччя провела 19 війн: Північна війна 1700—1721, Прутський похід 1711, виграла на Хіву 1717, Низовий похід 1722—1724, Війна з Персією 1725—1733, війна з Польщею 1733—34, похід на Райн 1735, війна з Туреччиною 1735—39, війна зі Швецією 1741—1748, похід кн. Репніна на Райн 1748, війна з Прусією 1756—1762, війна з Польщею 1769—1772, війна з Туреччиною 1769—1774, війна з Туреччиною 1787—1791, війна зі Швецією 1788—1790, війна з Польщею 1792, війна з Польщею 1794, війна з Персією 1796, війна з Францією 1798—1799. До цього треба додати внутрішні війни: придушення повстань Астраханського 1705—1706, Башкирського 1707—1709, Булавінського 1707—1708, Пугачовського 1773—1774.

Із 19-ти війн і походів, з офензивною метою ведено сімнадцять, тільки дві з метою оборони. Іншими словами, обороні присвячено два роки і п'ять місяців, наступові — 66 років і один місяць. На російській території війна тривала три з половиною роки, а 65 років війни «ми переносили боротьбу на терени супротивника». За весь цей час російська зброя потерпіла тільки дві поразки: під Нарвою 1700, над Прутом 1711.

У 19 сторіччі Росія вела п'ятнадцять зовнішніх і три внутрішні війни. Зовнішні війни забрали понад 67 років, на мир припадає 32 роки і 9 місяців. У цьому були дві оборонні війни, що тривали два

роки і один місяць. Военні дії на теренах своєї держави провадилися три роки і один місяць, решта — 121 воєнна кампанія розігралися поза кордонами.

За двісті років Росія, що на початку 18 сторіччя мала 12 мільйонів населення, перетворилася в імперію, яка 1900 р. нараховувала 132 мільйони людности, і займала одну шосту землі на глобі. Розширення території Росії відбулося на всіх її сухопутних кордонах.

Такі результати двістолітньої боротьби зі сусідами, результати для Росії. Що стосується сусідів, котрі з нами ворогували, то значна їх частина взагалі перестали існувати як окремі державні одиниці. Інші стали «нашими васалами»; врешті треті — Швеція і Туреччина перетворилися на держави другорядні. А проте питання кордонів і сьогодні ставиться на перше місце — зауважує генерал. І треба вяснити: чи відповідають теперішні кордони насущним інтересам Росії, а якщо ні, то чому? Можливо, що ми — досягнувши за два сторіччя задовільних кордонів, — поставили декого з наших сусідів у таке становище, що вони вважатимуть своїм завданням у 20 сторіччі відірвати від Росії придбані нею землі. Отож небезпека війн у майбутньому неминуча. Тепер у межах Росії, на її окраїнах, живе понад 40 мільйонів різних народів (українців — царський генерал зарахував до російського народу). Отже, «конечно є вірити і того досягнути, щоб усі ті народи з кожним новим роком 20 сторіччя все тісніше зближувалися з корінним населенням Росії, засвоюючи свідомість, що сильна Росія, — для них така сама дорога батьківщина, як і для корінного російського племені».

ВІД СУЗДАЛЯ ДО ВЕЛИКОДЕРЖАВНОЇ МОСКВИ

Імперіалізм російський не починається 18-им сторіччям. Генеза його — в початках Московського князівства. Історія про те, як дійшло від Андрія Боголюбського до першого великого князя Московського, — надто складна, щоб її тут розповідати. Отож тільки найважливіше. Батько Андрія, Юрій Довгорукий, перший незалежний від Києва князь Суздаля, здобув титул великого князя, але пов'язував його з Києвом. Андрій остаточно розриває з Києвом, маючи амбіції створити власний центр політичної сили на півночі. З цією метою руйнує Київ. Андрій Боголюбський встановляє цілком новий порядок: він хоче замінити родові стосунки між князями з роду Рурика стосунками державними. І починає трактувати всіх інших князів-своjakів не як рівних собі, а як «простих людей», що мають йому підкоритися як піддані государя. Соловйов каже: Андрій, вихованець півночі, зовсім заперечив традиції півдня. Розпочинається довга боротьба, в результаті якої молодші князі змушені визнати новий порядок. Також у внутрішніх стосунках, тобто супроти бояр, Андрій впроваджує новий порядок. І так, назовні «єдиной державі», внутрі «самодержаві». Його лінію успішно продовжує Всеволод «Велике Гніздо» (мав дуже численну родину). І здобуває, як великий князь Володимиро-суздальський, перевагу над усіма іншими князями в північно-східній Русі. Таким чином упродовж 13-го сторіччя, поруч Галицько-волинської держави і «Святої Софії» (так офіційно звалася республіка Новгород), формується нова політична сила. Але як це сталося, що не Володимиро-суздальська держава стала зародком майбутньої потуги

Росії, а мало тоді знане, зовсім незначне, князівство Московське? Ще досі небагато відомо про початковий період цього князівства. Як знаєте, в російській історіографії переважила великодержавницька лінія, згідно з якою Росія і російський народ мають свої початки в Київській Русі. Тому, як слушно докоряв Олександр Пресняков російським історикам, вони цілком занедбали властиві початки Росії.

Данило, наймолодший син Олександра Невського, це перший князь у Москві, що почав творити з Москви незалежний політичний осередок і поширювати кордони. Від здобув для князівства гирла ріки Москви. Його син, Георгій, ставши князем 1303 року, вирушив на підбої і швидко попав у конфлікт із великим князівством Тверським. І з того часу впродовж двох сторіч триває змагання, часто кривава боротьба, між Москвою і Твер'ю, — хто буде панувати над північно-східною Руссю. Татари беруть активну участь у цій боротьбі, випробовуючи, хто найбільше льояльний супроти Золотої Орди. А хто стає підозрілий, того викликають до хана і там ліквідують. Московські князі здобувають перевагу. Георгій із значними подарунками поїхав з чолобитнею до хана. По двох роках повернувся з ярликом на великого князя Москви і зі сестрою хана як своєю жінкою. Щоб позбутися грізного суперника, зумів уплутати Твер у війну з Ордою. І допоміг своїм військом зруйнувати місто. Спадкоємець Георгія, його брат Іван Данилович Калита, рішив сперти свою владу на абсолютній льояльності супроти хана. Коли Твер підняв повстання проти Орди, Іван Калита їде до хана, каже дати собі 50-тисячну армію татар і проводить у Твері жакливий погром. Також присмиряє інші міста. В нагороду отримує ярлик на великого князя. Після того купує собі ярлик збирати данину для Орди від усіх руських князів. Це значно поширює його владу, а ще більше його казну. Диспонує значними засобами, завжди має змогу дістати в Сараї (в татарській столиці) згоду на кожне потягнення. І послідовно йде до своєї мети: великодержавної Москви. Всіляко підбудовує авторитет нового центру. Заради того перемовив Київського митрополита перенести свій осідок до Москви (1328 р.). Син Калити, Семен Гордий, приймає титул «великий князь всієї Русі», демонструючи політику, яка вже тоді стала традиційною: возз'єднання всіх «руських земель» з Києвом, Новгородом і Галичем включно. Тут пора згадати роллю церкви у великодержавницькій політиці Москви.

БОРОТЬБА ЗА КИЇВСЬКУ МИТРОПОЛІЮ

Семен Гордий залишив заповіт дітям: «Поганих людей не слухайте, а як будуть вас розсварювати, слухайте отця нашого владика Олексія». Семен помер, мавши 36 років. Своему малолітньому наступникові дав добру пораду. Олексій, що рік пізніше став митрополитом, був добрим опікуном чотирьох князів. Він заслужено дістав почесне місце в пантеоні московських святих. Двадцять чотири роки був Олексій митрополитом і властивим регентом московської держави. За його участі вирішилось багато на майбутні сторіччя, в тому й багато українських справ.

Друга половина 14 ст. виповнена політичною боротьбою за Київську митрополію між такими центрами: Москва, Литва, Новгород, Царгород і польський король. Українського чинника в цьому зма-

ганні, на жаль, не було, що дало для України фатальні наслідки. Змагання за Київ у цю добу — одна з найцікавіших сторінок східноєвропейської історії. Коли боротьбу виграла Москва, то в цьому головна заслуга митр. Олексія. Дехто називає його московським Рішельє, і слушно. Як кардинал Рішельє, виручаючи дуже слабого короля, вивіз Францію з внутрішніх і зовнішніх клопотів та підготував гегемонію Франції в Європі за Людовика XIV, так митр. Олексій у Москві. За чверть сторіччя він поклав міцні фундаменти для московської потуги та гегемонії Івана III в «руському світі».

СОЮЗ ЦЕРКВИ З ДЕРЖАВОЮ

Син чернігівського боярина, що перейшов на службу великого князя і був тисяцьким Москви, Олексій у політичному сенсі вихованець Івана Калити, який і підготував йому митрополичий сан. Людина великої індивідуальності, Олексій поєднував твердий характер і аскетичний спосіб життя з непересічною інтелігенцією і великими політичними здібностями. Він перебрав політичну місію князів — збирати «руські землі», і дав їй церковну санкцію. Царгородський патріарх зробив виняток із правила, коли дав (1354 р.) грамоту Олексієві на Київську митрополію. Бо в Візантії був неначе закон, що Київську митрополію, яка була найбільшою в Царгородській патріархії, може мати лише грек. У розпалі боротьби, коли вже був інший митрополит у Києві з патріяршого призначення, Олексій став митрополитом Київським і всієї Русі. На цьому титулі йому залежало спеціально. Бо речники великодержавної політики Москви (серед них Олексій тоді був найвизначнішим) боялися, що еventуальна втрата Києва тягнула б за собою втрату влади не тільки над південно-західними (українськими і білоруськими) епархіями в межах Великого Князівства Литовського. Вона потягнула б і втрату епархій тих удільних князівств північно-руських, які не хотіли йти під панування московського государя. Історик Пресняков наголошує: «Втрата влади північної митрополії над православною церквою в межах литовсько-руської держави грозила особливою небезпекою для великоруської держави». Олексій не допустив до такої втрати. Ба більше, здобувши значний вплив на патріярха, він дістав його повну підтримку для своєї політики: перенести фактичний осідок Київського митрополита на північ і не допустити до емансипації згаданих щойно епархій.

Митр. Олексій встановив фактичний і формальний союз митрополії всієї Русі з московською великодержавністю і започаткував незалежність цієї митрополії від Царгорода. Далі, він поєднав церковну політику з державою і поклав основи для великодержавницької доктрини московської, яка втрималася в дії навіть до нашого часу. Упродовж однієї четверті сторіччя Олексій був фактичним царем північної Русі, хоч носив тільки митрополичу мітру. За його часу Москва безупинно поширює свої кордони, захоплюючи одне удільне князівство за одним. За його часу Москва мала особливе щастя: започатковується процес визволення від Орди, яка саме тоді вступила в стан великих криз: за 20 років у кривавій внутрішній боротьбі чергувались у Золотій Орді яких 20 правителів. У результаті цих шумувань татарське царство розпалося на три Орди. Все це значно по-

легшувало політику емансипації Москви, хоч на повне визволення треба було ждати ще довго, аж до 1480 р.

«ГОСУДАР УСІЄЇ РУСІ»

Почалося на Куликовому Полі. Тут мала місце 1380 р. та битва, яку російська історіографія слушно оповила ореолом слави і героїства. Збройні сутички між татарами й великим князем Дмитром були й раніше. Але, як у татар з'явився справжній вождь, Мамай, прийшло до генеральної розправи — на Куликовому Полі. Союз із Литвою Мамаєві не дописав. Литовська армія надійшла вже після московської перемоги і, не входячи в бій, завершила. Взагалі треба сказати: недолугість литовсько-руської політики, яку весь час гальмували або саботували польські впливи, вирішальною мірою вможлилювала успіхи московському імперіялізмові. Усю славу за Куликівську битву поніс в історію Дмитро Донський. Але фактичним майстром перемоги був волинський воевода Дмитро Боброк, який ще з Волині приніс Великому князеві незвичайні військові здібності і вміння воювати з татарами. Боброк уже раніше виборів Москві ряд перемог на полі бою, розбив рязанців, підкорив болгарських князів, забрав кілька князівств від Литви. Хоча великий князь Дмитро не міг використати Куликівської перемоги політично (татари відплатилися кілька літ пізніше руйнуванням Москви), проте перемога означала глибокий перелім психологічний. І нечувано підняла авторитет Москви в північній Русі. Москва — тепер уже ніким із удільних князів неоспарюваний осередок великої держави з централізованою деспотичною владою.

Перегорнемо картки історії на 80 років — до Івана III. Він мав серед усіх московських князів найбільше амбіцій зібрати під свою руку всю спадщину Київської Русі. «Уся Русь — моя вотчина», завжди нагадував і висловив це в новому титулі «государ усієї Русі». Іван III з упертою витривалістю і холодною калькуляцією, з твердістю і жорстокістю продовжував збирання «руських земель», такий підсумок робить швейцарський історик В. Гітерманн. На першій черзі в Івана були дві держави: Велике Князівство Тверське і республіка Новгород. З Тверю пішли справи досить просто, бо надії на поміч союзної Литви не дали тверянам нічого. Іван III самою демонстрацією своєї військової сили змусив останнього тверського князя визнати себе «молодшим братом» московського правителя, врешті втік — шукати притулку на Литві. Трудніша була справа з Новгородом. Це була держава і територіяльно куди більша за московську, і мілітарно сильніша, і багата економічно, і з глибоко закоріненими традиціями незалежності. З різних мотивів нам треба знати історію упадку Новгорода, зокрема тому, що вона дуже сучасна. Я був вражений, коли читав розповідь у Карамзіна.

АГРЕСІЯ ІВАНА III ПРОТИ НОВГОРОДА

«Вибила остання година свободи Новгорода...» — пише Карамзін. Безсумніву, Іван III вступив на престол із думкою виправдати титул великих князів, які, від Семена Гордого починаючи, називали себе великими князями всієї Русі. І запровадити самодержав'я та

ліквідувати всі удільні волості, але зі збереженням усіх мір характерної для нього обережності. Передусім Іван III звернув увагу на Новгород, а зокрема на його багатства. Постановив здобути республіку. І почав втручатися в її внутрішні справи з очевидною метою: якнайбільше колотити і розстроювати, загострювати соціальні стосунки, підривати силу армії.

Правителі Новгорода побачили, яка мета Івана й уклали союз із Великим Князівством Литовським (1471 р.). У Москві счинився шум, мовляв, Новгород — зрадник, бо зв'язався з Литвою. Новгород мав 30-тисячну армію, Москва — шість тисяч. Ото ж московський князь присвятив особливу увагу армії республіки.

Ще більше шумувало в Новгороді. «Геть із Москвою!» — кричали самостійники з партії Марти Борецької. «Зраджуєте Русь і православ'я» — відповідала промосковська партія. Іван III напоминав: Володимир Великий панував над вами, а я його нащадок, котрий успадкував це право. Схаменіться. Якщо покаєтесь, помилую. — Гордий Новгород не мав бажання каятись. Князь на державній думі представив «зраду» новгородян. «Государ, візьми зброю в руки», відповіли однодушно і дума і місто. Постановлено: хай буде війна. Народний гнів розпалено до червоного заліза: зрадники новгородці гірші татар. Московське військо з татарською кіннотою вирушило на землю новгородської республіки. Пише Карамзин: Військо нищило все вогнем і мечем; дими, полум'я, криваві ріки, стогін і крик неслись від сходу на захід до берегів Ільменя; москвитяни виявляли нечувану жорстокість. Над Шелоню відбулась битва. Багато новгородських з'єднань відмовились підняти зброю проти православного князя. Татарська кіннота вирішила бій. Тут поклав свою голову чоловік Марти Ісаак Борецький.

Іван III підходить до Новгорода. У столиці республіки — зрада: із 60 гармат 55 не стріляють, бо загвожджені. Князь у Новгороді віддав під топір катові бояр-самостійників, між ними і сина Марти. Інших у кайданах післав до Москви. Промосковська партія підняла голову. В Новгороді князь застосував політику: поєднати суворість местника з ласкавістю для тих, що каються; а за милосердя казав собі дорого заплатити. Республіка залишилась державою, але її свобода залежала вже від ласки московського самодержця. Іван III міркував: Уже тепер можна ліквідувати республіку. Але народ новгородський, привиклий жити в свободі сторіччями, не позбудеться нагло мрій про свої вольності. Почнуться бунти, а це послаблюватиме царство назовні. Треба відповідно підготувати вольодлюбний народ жити без свободи. І почалося. З розповіді Карамзина можна відтворити цілу програму «мирного», вжию модного сьогодні слова, «добровільного» воз'єднання.

ТАКТИКА ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

Отже, передусім убити в новгородській панівній верстві почуття самопевності. Хай привикнуть до власної слабости. Організувати моральний тиск, і раз у раз його посилювати. Крок за кроком відбирати від Новгорода одне державне право за одним. Новгородці — не схочуть воювати за якесь одне право; заради миру погодяться з новим станом у почутті своєї безвихідности. За рештки свободи хай пла-

тять Новгород як найдорожче. Витворюючи почуття непевности, викликувати страх перед майбутніми переслідуваннями, щоб ламати волю до опору серед найактивніших самостійників. Роздувати незгоду між боярами і народом, підбурювати низи проти верхів. Створити в Новгороді власну партію і дбати, щоб вона зростала в силу. Купувати всіма засобами прихильників, передовсім обіцянками. Коли треба платити за те, то грішми самого Новгорода. Здобувши судейські привілеї в республіці, Іван III намагається переконати народ, що він — єдиний справедливий суддя, який обороняє невинних і покривджених перед несправедливою владою. Витворює навколо себе моральний престиж непомильної справедливості і святості, ореол доброго опукіна республіки.

1475 року вирушає великий князь до Новгорода, без армії, тільки з прибічною гвардією та урочистим почотом. І вимагає від Новгорода відповідно урочистого прийняття, зокрема, щоб назустріч вийшов архієпископ з усім духівництвом у найбільше святочних ризах, з коротвами та іконами. Зупинився в Городищі, 90 верст від Новгорода, ще на своїй території.

Там кілька тижнів судив, дискредитує морально правлячі кола республіки. Після такої підготовки віхав до Новгорода. Вітали його з найбільшими почестями. Великий князь був дуже привітний і говорив «тільки милостиві слова». Поклонився могилам князів, Володимира Ярославича та Мстислава Хороброго. Заарештував найвизначніших сторонників союзу Новгорода з Литвою і закованих у кайдани відправив до Москви. На інтервенцію архієпископа відповів: «Ці люди багато лих зробили своїй батьківщині, вони викликають незгоду в народі». Обдарований великими скарбами, Іван III вернувся до дому. І почали щораз частіше йти до Москви прощі з Новгородом зі скаргами на своїх «панів».

1477 року член уряду республіки Назарій і секретар Народних Зборів Захарій прибули до Москви як «посли архієпископа і всього народу». Оба належали до промосковської партії. Звертаючись на урочистій авдієнції до Івана III, назвали його «государ», замість раніше вживаного новгородцями титулу «господин».

Іван післав до Новгорода свого боярина зі запитом і домаганням: чи свідомі вони, що означає, коли новгородські послы титулюють його «государ»? Якщо називають його государ, то визнають його своїм володарем, і мають присягнути йому як єдиному законодавцеві і судді, мають прийняти довідома, що судитимуть їх відтепер тільки великокняжчі судді. Далі, великий князь зажадав передати йому палату Ярослава. Це була святість Новгородської республіки і символ свободи, там відбувалися Народні Збори.

У Новгороді — паніка. Розпалюється боротьба між самостійниками і москвофілами. На судейську владу великого князя погодилися з обмеженнями, як тимчасову поступку. Але титул государя не признали. Відписали: «Покланяємося господину нашому, великому князеві, але государем не називаємо. Суд твоїм намісникам — і далі в Городищі, але в нас ні твого суду ні твоїх тивунів не буде. Палати Ярослава не даємо... хто назвав тебе государем Новгорода, сам знаєш, їх карай за обман. А ми тут караємо цих брехливих зрадників. Тобі, господине, чолом бемо, щоб ти держав нас у старині, по крестному цілованію» (щоб шанував старовинні права республіки).

Князь передбачав відмову. З виразами жалю повідомив митрополита, матір і бояр, що Новгород образив його. Бо добровільно дав йому титул царя, а тепер це заперечує і робить з нього брехуна перед лицем усїєї руської землі. Ще й погрожує, що зрадить святе Православ'я і батьківщину.

Уся Москва була однозгідна в тому, що новгородські бунтівники мусять важко відчути караючу руку розгніваного государя. Проголошено святу війну — боронити православну віру проти зазіхань союзників папи і литовсько-польських панів. Не було одного міста у великому князівстві, яке не вислало б своїх військових відділів на допомогу Іванові III, в тому й кілька міст новгородських, що були раніше включені до московської держави. Залишивши столицю синові, 9 жовтня 1477 р. князь вирушив проти Новгородода. Московська армія станула недалеко міста і тижнями чекала. 17 лютого 1478 Іван III відіхав до Москви, здобувши без бою республіку Святої Софії, державу багатющу, добре загосподарену, значно більшу територіяльно. З ним везли до Москви різноманітну здобич: символ новгородської свободи, дзвін, який упродовж кількох століть скликав громадян республіки на віче, закованих у кайдани провідників самостійницького табору на чолі з Мартою Борецькою, і — як подає барон Герберштайн — «триста возів добре навантажених золотом і сріблом». Кілька років пізніше всі бояри-самостійники були вимордовані, інших депортовано; тисячі купецьких родин були переселені, їхні багатства конфісковано. З Москви прийшли до Новгородода зовсім нові люди, і новий режим. Говорячи про старий Новгород, Герберштайн зауважує: «Кажуть, це був чесний і людяний народ; але тепер, змішаний з московською заразою, цілком пспсувався».

НЕСПРАВЕДЛИВИЙ АКТ ІСТОРІЇ

Мушу публічно висловити жаль до Історії за долю Новгородода. Це була в слов'янському світі держава надзвичайна, яка виправдала своє майже півтисячелітнє існування з кожного погляду й мала право існувати далі. Це був народ великої цивілізації, народ — окремий від російського і українського. Є всі підстави говорити про окремий народ. За пів тисячеліття тут витворився цілком відмінний від інших слов'янських народів стиль життя, політичний устрій з поділом влади і демократичними свободами, зі судовою системою, на той час юридично високо розвиненою і гуманітарною (не знала смертної кари); це було відкрите, плюралістичне суспільство з власною політичною, можна сказати національною, свідомістю. Всі уряди в республіці були виборні — до князя, архієпископа і посадника включно. «Свята Софія» — це була не тільки назва головного собору в Новгороді, це була назва республіки. Іменем Святої Софії в Новгороді схвалювали закони, підписували міжнародні угоди; Святій Софії складала присягу батьки міста і республіки. Ціла держава була побудована на засаді автономії громад і міст. Ідеал республіки виявлявся в специфічній організації влади. Говорячи сьогоднішньою мовою, «Рада Панів» («Совет Господ») була парламентом, архієпископ

— президентом, князь — головнокомандуючим армії, посадник — головою уряду. Народне віче, в якому мав право брати участь кожний голова родини, міг скликати будь-який громадянин голосом дзвону. Останній архієпископ вільного Новгороду, Йона, хоча дуже похилого віку, щоб відвернути катастрофу від республіки, вдався до Москви і сказав великому князеві: не роби рабів з вільних людей. «Дух свободи віє від новгородських літописів» — завважує Георгій Федотов.

Останній акт новгородської трагедії звершився сто років пізніше, 1580 р., за Івана Грозного. За привід послужили доноси, які невідомо, чи відповідали правді: мовляв — частина новгородців підготовляє змову з метою приєднати Новгород до Польщі. І цар Іван Грозний вчинив Новгороді страшну масакру. П'ять тижнів шаліли в місті опричники. Третій новгородський літопис описав пекло, що перевищує Дантові сцени. Майже все населення міста загинуло.

Кажуть, Історія — суддя справедливий. Але у випадку Новгороду вона вчинила кричущий акт кривди.

ДЕ ВОНИ ВЧИЛИСЯ СВОЇХ МЕТОДІВ

П'ятсот років минуло, як новгородська республіка стала жертвою московського царства. Я розповів ширше цю історію, бо хотів звернути увагу на методи завоювання. Ви мусіли спостерігати, які сучасні-сьогоднішні ці методи. Можна сказати: Іван III встановив школу для всіх наступних завоювань російського імперіалізму аж до наших днів. Мене цікавило питання: а де він учився? Якщо йшлося про те, — як здобувати чужі землі, як завойовувати сусідні держави, як поневолювати підбиті народи, — то в цьому Іван III виявив непересічні здібності свої власні. Але, крім того, він сам отримав добру школу: йому передувала довга черга князів-завойовників, які «збирали руські землі». Вони створили певні традиції, що їх доповнювали наступники. Але це мало. Учителів у російського імперіалізму було більше.

Ось поради військового письменника своєму урядові (вони сформульовані здається в п'ятому сторіччі): «Руйнуйте все, що є доброго у ворогів, втягайте їх вельмож і впливових людей у погані вчинки, що негідні їх сану, а потім, при відповідній нагоді, викривайте їх. Заводьте таємні зв'язки з найпорочнішими людьми серед ваших ворогів, робіть труднощі їхньому урядові; сійте всюди роздор, викликайте невдоволення серед їх підвладних, підбурюйте молодші чини проти страшних; поширюйте серед них музику, яка пом'якшує мораль; щоб їх остаточно розложити, насилайте їм розпусниць. Будьте щедри на ласкавість, обіцянки і подарунки. Обманюйте, коли цього потрібно. Щоб узнати, що діється у ворога, не жалійте грошей; що більше витратите, то більше користей осягнете; бо це гроші, віддані вами на великі відсотки. Майте всюди шпигунів».

Ці рецепти китайці застосовували в боротьбі з різними народами тюркського і монгольського походження, які впродовж багатьох сторіч загрожували Китаєві з півночі; зокрема застосовували супроти татар. Китайці не були мілітаристами. То ж їхня політика, тобто майстерність диверсії, була страшніша для їхніх сусідів, ніж їх військові вмінності. Вони розсварювали татарські племена, підбурювали

їхніх ватажків до братовбивчих війн. Всіляко підтримували серед них міжусобиці. Щойно поява такого вождя, як Джінгіс-хан, припинила внутрішній розклад і об'єднала татар у велику силу. Він багато навчився від китайців за посередництвом своїх діда й батька, які були данниками китайських царів. Джінгіс-хан цінив китайських учених і завжди мав китайських дорадників на своєму дворі.

Джінгіс-хан, заки розпочати війну, досліджував внутрішній стан держави, яку хотів захопити, намагався нав'язати таємні зв'язки з невдоволеними, нахилити їх на свою службу обіцянками вигідних посад. Перед нападом пробував спонукати володаря піддатися. Писав йому коротко, але так, щоб залякати слабші голови. Наприклад, правителеві Моссулю написав: «Всемогучий віддав мені і моїм дітям панування над усією землею. Хто підкориться мені, урятує життя, багатство, владу і родину. Хто спротивиться, один Бог знає, що з ним буде. Якщо ти підкоришся і пропустиш мої війська через свої володіння, матимеш приятеля в моїй особі. В іншому випадку не знаю, що буде з тобою і твоєю державою після приходу моєї великої армії». — Я наводжу цей лист, бо він вияснює, чому 1240 р. татари здобувши Київ, зрівняли його зі землею. Адже відомо, що татари завойованих міст не руйнували, бо їм залежало на розвитку торгівлі. Але кияни відмовилися капітулювати.

Зустрічаємося з питанням, яке перший (здається) порушив Микола Костомаров: роль Золотої Орди в формуванні московської держави. Самодержавля Москви, тобто рабство як устрій, і єдинодержавія Москви, на думку Костомарова, продукт тісного союзу Москви з Ордою. Від Костомарова до сьогодні обговорюють російські історики це питання. Думки поділені: великодержавницька історіографія включно з радянською заперечує або применшує значення татарського чинника. Михайло Покровський погоджувався з Костомаровим: об'єднання Русі навколо Москви було на добру половину татарським ділом; татари зокрема допомогли московським князям знищити демократичний устрій віч. Василь Ключевський сказав: якби князі були залишені самі собі, вони рознесли б свою Русь на вічно ворогуючі між собою удільні кланті.

Багато уваги присвятив цьому питанню російський історик українського походження, Георгій Вернадський. Він пише: «Щоб побачити вплив татар, треба порівняти домонгольський період, зокрема Київський, з післямонгольським. Картина міняється цілковито. Маємо перед собою дві різні суспільно-політичні системи. Київський устрій це вільне суспільство. У Московському царстві XVI і XVII сторіч зустрічаємо зовсім нову концепцію про суспільство і його стосунок до держави. Московську систему загальної служби державі слухно називають «кріпостний устрій», «кріпотно-служилий лад». Нове царство, що постало в процесі емансипації від татар, було засноване на принципах чужих Київській Русі. Всі суспільні прошарки східноросійського суспільства були підкорені державі. Можна було очікувати, що після визволення московський режим полегшає і повернеться принайменше деякі свободи. А в дійсності сталося щось протилежне. Регламентація всього суспільства початково сперта на монгольських принципах управління, розвивалась невпинно далі і досягла найвищого в половині XVII сторіччя, двісті років після закінчення монгольського панування».

У цій великій дискусії (наскільки знаю) тільки Микола Трубецької, ідеолог євразійського руху, заторкнув питання методів боротьби. Не можна, писав, зрозуміти початків московської держави, якщо не взяти до уваги тих політичних та моральних принципів, на яких збудована монгольська імперія. Що означають ці принципи як методи боротьби, про це вже була мова. Та приходьмо до ближчих нам часів.

ДВА ДОКУМЕНТИ ПРО МЕТОДИ ПОНЕВОЛЕННЯ

Іван III затаврував новгородських самостійників як зрадників православної віри і ворогів свого народу. Двісті років пізніше це саме зробив один з його наступників супроти українського самостійника, гетьмана Івана Виговського. Урочистим маніфестом цар проголосив гетьмана зрадником, коли гетьман уклав угоду в Гадячі про Велике Князівство Руське. Український уряд у жовтні 1658 р. відповів маніфестом у латинській мові — що був адресований: «Serenissimis, Illustrissimis, Excellentissimis Dominis Regibus, Electoribus, Principibus, Marchionibus, Rebus Publicis, Comitibus...», отже всім урядам Європи. Гетьман пояснював причини, які спонукали Козацьку республіку вийти з-під царської опіки.

«Nos, Universus Exercitus Zaporovianus — перед Богом і всім світом свідчимо: ...наше Військо отримало запевнення і зобов'язання від Великого князя московського, і ми сподівалися — з уваги на спільну релігію і на той факт, що ми добровільно прийняли його протекцію, — що Великий князь буде справедливий, прихильний і великодушний супроти нас; що він поступатиме чесно, що він не буде прагнути знищення наших вольностей, а навпаки — буде їх закріплювати, як це він тоді обіцяв. Але не судилося нашим надіям здійснитись... У Києві, нашій столиці — такого не було навіть за польського панування — побудовано фортецю і там приміщено московський гарнізон, щоб нас у рабстві тримати. Ми бачили приклади такої неволі в Білорусі, де двісті шляхетських родин, хоч вони добровільно приєдналися до них, насильно депортували до Московії. Дванадцять тисяч міщан з Могилева та з інших районів Білорусі були вивезені до лісів московських, а на їх місце привезено колоністів з Московії... Після смерті вічної пам'яті Богдана Хмельницького Москва рішила знищити всю Малу і Білу Русь. Після обрання Івана Виговського гетьманом, Москва почала ширити незгоду між нами, поширюючи поголоски, що гетьман — поляк, і Польщі сприяє більше ніж Війську Запорозькому... (Московський) полководець Ромодановський, під претекстом запровадження порядку серед нас, втручається в наші внутрішні справи. Він мав навіть відвагу надавати гетьманські титули та інсигнії, сувати наших полковників, бунтувати наших громадян проти гетьмана і руйнувати міста, які підтримували свого власного гетьмана... Таким чином виявилися підступ і обман тих, хто — з початку за допомогою нашої внутрішньої громадянської війни, а потім, явно керуючи своєю зброєю проти нас (без ніякої провокації з нашого боку), підготовляє для нас ярмо неволі. Заявляємо, що не наша вина в цій війні; благаючи Божої допомоги, ми приневолені заради збереження наших вольностей вдатися до законної самообо

рони і просити підтримки наших сусідів, щоб скинути це ярмо» (Архів ЮЗР, 3 ч., VI т., Київ 1908, стор. 362—369).

Меморандум Виговського хочеться доповнити іншими документами подібного змісту. Але немає місця. Подам лише уривки з маніфесту мазепинців до держав Європи.

«... Україна, стільки витерпівши опресій, зі своїм керманичем Богданом Хмельницьким і всім Військом Запорозьким здалася на обіцянки московські та з доброї волі, не примушена, з уваги на спільну віру православну, піддалася під протекцію московську. Поставила одначе такі умови: уряд московський зобов'язується на вічні часи заховувати й обороняти Військо Запорозьке і нарід вільний руський при їх правах, законах і вольностях ненарушно... І з того часу до нині, без ніякої грошевої допомоги, служили ми пресвітлим царям московським — вірно й непохитно, проти всіх ворогів відважно виступали й сміливістю своєю стримували всю силу кримську. Скільки разів татари без усякої перешкоди пустошили в державі московській аж до Калуги, поки Україна і Військо Запорозьке не прийшли до унії з Москвою та грудьми своїми не стали заборолом для земель московських від нападів татарських. І позатим при різних ударах фортуни стільки разів давали докази своєї відваги і вірности.

«Та замість вдячності і доказів пошанівку за такі вірні служби, за кошти военні, вложені в них до крайньої руїни нашої, за безчисленні вчинки геройські і криваві подвиги военні — завжди дбали відплатити нам злом за добро. І так від початків нашого добровільного переходу під ту протекцію, (уряд московський) бачучи Військо Запорозьке, яке воно до війни завзяте, а нарід руський відважний, у війнах вирощений... (той уряд) невпинно всякими засобами і способами намагався, як тільки змога, права наші і вольности скасувати, Військо Запорозьке викорінити, ім'я козацьке на віки знищити, а городи й міста по всій Україні під свою владу забрати... На це все було і тепер є доказів багато.» (ЗНТШ, том 92, стор. 15—16, 1909).

ПІДРИВНА СТРАТЕГІЯ

Внутрішня диверсія в середовищі того, проти кого російський імперіалізм підготовляв агресію, — його традиційна зброя. Ви знаєте, до якої майстерности допровадив Іван III цей метод холодної війни в Новгороді. Ви читали, що недавно стратеги НАТО дійшли до такого висновку: з боку СРСР загрожує не війна, не збройна агресія, а підпільна диверсія. Перший раз, наскільки знаю, в Україні застосувало московське керівництво цю зброю, коли розпочалися заходи в справі церковної Унії з Римом. На Україну з Московії надсилали, як висловився один історик, «хмари» агітаторів у чернечих рясах, які мали завдання — настроїти народ проти унії. Другий раз, в іншій формі, це саме повторилося зараз після Переяславської угоди, зі завданням: бунтувати полковників проти гетьмана, міста проти гетьманської влади, Запоріжжя проти козацької держави, українську «черьнь» проти українських «панів». За гетьмана Виговського ця диверсія дала блискучі результати. При цьому засада: до підривної роботи в таборі ворога запрягати виконавців із цього ж таки середовища. Козацькі полковники, Пушкар і Барабаш, ліквідували справу Вигов-

ського (ліквідували мілітарно, фізично зліквідували гетьмана Виговського поляки на спілку з Тетерею). Якими Сомка ліквідував Іван Брюховецький. Петра Дорошенка знищив Дам'ян Многогрішний. Многогрішного знищила партія Івана Самойловича. А Самойловича ліквідував цар руками Івана Мазепи. Донос проти українського відродження 1870-их років, який спричинив «Емський указ», зробив малорос Михайло Юзефович. Шумського і Волобуєва ліквідував Скрипник, а Скрипника — Затонський. Петра Шелеста замінив Володимир Щербицький.

МІШАНІ ПОДРУЖЖЯ

Завертаю до історії.

У зв'язку з вибором гетьмана Мазепи, царський уряд доручив своїм комісарам при гетьмані: гетьман і старшина повинні «малоросійський народ усякими засобами і мірами єднати з народом великоросійським та приводити до згоди нерозривної і міцної — шляхами подружжя та іншими заходами, щоб ніхто не поширював таких голосів, мовляв, Малоросія — країна гетьманського реґіменту, а щоб повсюдно й однодушно говорили: гетьман і старшина їх царського величства самодержавної держави і народ малоросійський є одне спільне з великоруським народом» (цитовано: М. Грушевський «Очерк історії українського народу», 1904, стор. 280).

За даними перепису з 1959 року, Українська РСР (і Молдавська РСР) займає перше місце в Радянському Союзі щодо мішаних подружж. На одну тисячу родин міської людності в УРСР є 263 мішані подружжя, тобто більше одної четвертої.

Ролю мішаних подруж із погляду імперіялізму обговорює проф. Ахмед Тоґан, туркестанський політичний діяч. Він пише:

На відміну від англійців росіянин застосовує тактику — це його друга вдача — показати себе приятелем народу, до якого він приходить. Він представляє себе як їх брат і намагається кровно поєднатися з ними шляхом подружжя, і входить у їх інтимну сферу життя. Гнучкість його характеру і тактики — це найбільш загрозлива сторінка російського панування в Туркестані. «Що стосується родинного життя, чоловіки, які пристають з росіянами, часто одружуються з російськими жінками... Але в цьому небезпека для тюркської ідеї в Туркестані... бо це прискіплює асиміляцію. Російські жінки, як більшість росіян, фанатичні націоналісти і деспоти. Не лише своїми пестощами, але постійним підриванням почуття самопошани своїх чоловіків, яке вони зневажають, вони приводять чоловіків до підкорення.» Англійський автор, який наводить ці слова, зважає: «Тоґан пише про царські часи, але це стосується й радянських. Останні спостереження підтверджують цю картину.» (Olaf Caroe: Soviet Empire, London 1953, 159).

«Divide et impera» (діли і пануй) — цей метод застосовують усі завойовники. Але, не знаю, чи якийсь завойовник перевищує російських імперіялістів у цій умілості. Бо хто, поза Ленініним, додумався ділити культуру народу, щоб його нищити. Міністер Петра І князь Дмитро Голіцин пише іншому міністрові, Гавриїлові Головкину: «Заради нашої безпеки в Малоросії, треба передовсім посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана.

Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то надіюся, буде приходити з доносами. Але не треба поводитися суворо з донощиками. Якщо двоє придуть із брехливим доносом, а з ними обійтись ласкаво, тоді третій прийде вже з правдивим доносом; а гетьман і старшина будуть боятися. Як раніше я писав до вас, так і тепер кажу: треба, щоб у всіх полках були полковники незгідні з гетьманом. Якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, всі їхні справи будуть нам відкриті». (Д. Дорошенко, II, стор. 160)

Ленін і Сталін ділили, щоб панувати над Україною, не тільки суспільні сили, навіть родини, але й усю культуру народу. В кожній культурі є дві культури — культура панів і культура народних низів. Таку тезу висунув Ленін і до сьогодні під її прикриттям винищують національну специфіку України.

ПОЦІЛУВАТИ КАТОВІ РУКУ

Від Івана III традиційною політикою російського імперіялізму супроти поневоленого народу було намагання — зняти йому голову, тобто знищити його провідну верству, той інтелектуальний і політичний прошарок у народі, без якого народ не може бути політичною силою і не може бути нацією. Зняти голову поневоленому народові — цього прагне майже кожний завойовник. Але російський імперіялізм відзначається особливою прикметою: це — вмільсть зняти поневоленому народові голову так, щоб він поцілував катові руку; і дякував за визволення. Та тут щось більше за вмільсть. Бо це вміння є тільки результатом певної стихії. Не могу входити сьогодні в істоту цього явища. Це завдання істориків, озброєних здобутками глибинної психології — вивчити, з яких джерел вийшла ця стихія. Я свідомий, що упрощую проблему, коли кажу: ця вмільсть — один із проявів цинізму, притаманного російському імперіялізмові, цинізму, що межує зі садизмом.

Є в російському імперіялізмі — я не вагаюся вжити цього слова — елементарно-дика і zarazом вишукано-рафінована, люта ненависть супроти кожного, хто прагне бути вільною людиною і не хоче йти в неволю «визволителів». Перший, хто від цього терпів (і терпить), був самий же російський народ, а потім кожен, кого цей імперіялізм визволював. Хто попав у його неволю, має раз у раз плювати собі в лице публічними калтттями. Цей метод — винахід Івана IV (тепер це називається «самокритика») — має за мету знищити в людині почуття власної гідності і вбити прагнення бути вільною. А якщо йдеться про спільноту релігійну чи про народ, завдання цього методу — власними ногами топтати, і власними устами зневажати найбільші цінності свого народу, найбільші святощі своєї релігії, щоб знищити ідейні основи своєї нації або церкви. Де коріння цього явища? Може в тому, що російський імперіялізм вийшов із стародавнього московського месіанізму, який має своєрідно-релігійний, містичний характер.

ЖОРСТОКІСТЬ У НОВГОРОДІ ТА В УКРАЇНІ

Цю сторону російського імперіялізму ви знов таки — перший раз побачите в Новгороді. Іван III стяг голову новгородського народові. Але, яка жорстокість супроводила цей геноцид! Микола Карамзін, котрий під небеса вихваляє державну мудрість Івана III, називає цю

жорстокість «озвірянням, якого не можна описати». Жорстокість Івана IV в Новгороді описав Третій новгородський літопис.

Подібну жорстокість виявив царський режим в Україні після невдачі гетьмана Виговського. Царський воевода Барятинський влаштував лови на прихильників гетьмана. І на шляхах до Києва поставив три тисячі шибениць. Упродовж кількох років царські опричники винищили майже всю плеяду співпрацівників Богдана Хмельницького. Вячеслав Липинський представив нам цю галерею найсвітліших людей того часу. Знищено всю численну родину гетьмана Виговського, в тому числі сім його братів. Ліквідовано творця концепції Великого Князівства Руського, Юрія Немирича. Гетьманський канцлер, Немирич, тоді найбільш освічена людина у Східній Європі, був забитий його власними селянами, яких підбурили проти нього царські агенти.

Другий раз обезголовлено український народ після катастрофи гетьмана Мазепи під Полтавою.

Гетьман Іван Мазепа двадцять років зберігав лояльність цареві, щоб вірною службою закріпити стародавні вольності і права України. Врешті побачив, що це не дає сподіваних результатів. «Багато образ зазнає малоросійський народ від великоросійського... вогнем, рабунками і немилосердним мордерством руйновати пришла (потенція московская)», — писав гетьман в одному листі. В листі до полковника Івана Скоропадського гетьман підкреслив «упадок послідній прав і вольностей наших».

Після Полтави настав старший терор. М. Грушевський пише (ЗНТШ, т. 92, 1909):

«Великий майстер у терорі, Петро, вмів налякати український народ сильно, смертельно, до нестями. Незважаючи на ту тривожну воєнну атмосферу, в якій жила, виростала і формувалася українська людиність Гетьманщини, вона в питаннях особистої свободи і незайманості особи, по-теперішньому кажучи, була дуже вразлива. Вроджена м'якість характеру, неохота до суворих кривавих розправ поєднувалася з конституційними ідеями польського устрою. А він був дуже ліберальний в питаннях особистої свободи... Суворі форми московського режиму — батоги, тортури, заслання в Сибір робили страшне вражіння, знеохочували і тероризували. Але все те, що діялося від часів руїни, було нічим порівняно з Петровими репресіями. Палення, нищення, масові вбивства — все це посипалося такою мірою, що зовсім приглушило суспільність. Спалення, знищення, спустошення Батурина, де побито старих і малих, не милуючи нікого. Погроми міст і містечок, які вважали потрібним покарати за нібито виявлену ними прихильність Мазепі і шведам. Огидні екзекуції в Січі, де після присяги безпеки, зложеної Запорожцям, за словами кошового «голови луплено, шию до плахи рубано, вішано, та інші тиранські смерті чинено, мертвих із гробів многих, не тільки товариства, але й мерців одкопувано, голови їм втинано, шкури луплено і вішано». — І поруч цих масових убивств безупинні прояви московської «жесточи» над поодинокими особами зі старшини, з козацтва, з поспільства, без будь-якої стриманості, чинені всякими агентами московської влади — згідно зі загальною інструкцією царя — лише не тратити часу на судові формальності і кореспонденцію. Допити і кари над Мазепинцями згадували зі страхом і трепетом ціле століття в українській суспільності».

У ЦЬЙ ЖОРСТОКОСТІ Є ПОЛІТИЧНИЙ ГЛУЗД

По свіжій пам'яті писав автор «Історії Русів»:

«Премногих старших і значних козаків, котрі були запідозрені в прихильності до Мазепи, тому що не прибули на військову раду для вибору нового гетьмана, вишукували по домах і віддавали на різні екзекуції в містечку Лебедині біля Охтирки. Ці екзекуції були звичайно Меншиковського ремесла: колесувати, четвертувати і на паль вбивали, а вже що найлегше за іграшку вважали — вішати і голови рубати. Вини шукали в признаннях, і певним засобом до цього вважалося тоді загально хвалене „тайнство“ — тортури, котрих догма і досі відома зі своєї російської приповідки „кнут не ангел, душі не вийме а правду скаже“. І проводили їх з усією акуратністю, по засадам сорбного уложенія, тобто ступнево і за порядком: батогами, кнутом і шиною, це є розпаленим залізом, водячи його потихеньки і помаленьки по людських тілах, що від того кипіли, шкварились і надувались. Хто пройшов одну пробу, йшов на другу... і т. д. Згинуло таким чином людей, що не могли видержати цих тортурних проб, приблизно дев'ятсот. Число це може й перебільшене, але судячи по кладовищу, відлученому від християнського і відомого під назвою „Гетьманців“, треба гадати, що закопано їх тут навіть дуже багато».

Михайло Грушевський не збагнув політичного глузду в жорстокості Петра I. Але глузд таки є. Один з героїв російського імперіялізму в середній Азії, царський генерал Михайло Скобелев, писав: «Я визнаю це як засаду: тривкість миру в Азії залежить безпосередно від різанини, якої ви завдали ворогові. Що важче ви його вдарили, то довше після того він сидітиме тихо. Ото ж моя система така: бити сильно й продовжувати биття аж опір припинився цілковито; а тоді змістця зупинити різанину і бути м'яким та людяним супроти поваленого ворога» (George N. Curzon: Russia in Central Asia in 1889, London 1889, 85—6). Це останнє — тільки порожня фраза, що повинна втишити обурення того, хто прочитав попередні стрічки генерала. Бо раз пушена в рух машина-м'ясорубка не дає себе так легко зупинити, як це виглядало б із заяви Скобелева. Зрештою, в історії ми не знайшли тієї людяности «супроти поваленого ворога».

ЩО ТРИВОЖИТЬ ЇХ НАЙБІЛЬШЕ

Після винищення Мазепинських самостійників навколо Павла Полуботка згуртувалася громада українських державників, які хотіли рятувати рештки державної автономії. Полуботок почав заводити справедливість у соціальні стосунки, правопорядок і законність в адміністрації, прозив суворими карами козацькій аристократії за надужиття влади й утиски посполитих. Це все затривожило царя, бо внутрішній порядок і соціальний мир в Україні позбавляв Малоросійську Колегію можливости втручатися в українські справи і колотити зі середини. Петро I наказав заарештувати гетьмана Полуботка. Гетьман і його канцлер померли в тюрмі. Решту визволила смерть Петра, але їх інтернували в Петербурзі. Це був за Петра другий погром української керівної верстви.

На жаль, досі нема окремої історії про те, як російський імперіялізм нищив щоразу нову провідну верхівку українську, як тільки вона створилася і почала діяти. П'ятдесят років пізніше, на свій лад

рафіновано в рукавичках, Катерина II ліквідувала гетьманську еліту України: перетворила недобиті рештки козацької старшини в російське дворянство. Створився новий мозок нації навколо Кирило-мефодіївського братства, його розгромили. Потім прийшли Валуєвський циркуляр і Емський указ та ліквідація нового проводу, що сформувався навколо київської філії «Російського географічного товариства». За радянської доби періодично, що 10—20 років, винищують політичний мозок нації та її культурні кадри.

ВБИТИ ПАМ'ЯТЬ НАРОДУ

Практикується ще інший метод — знищити пам'ять нації. 1736 року російський уряд назначив князя Барятинського правителем України. Князь казав заарештувати міську управу Києва і забрав увесь архів міста з королівськими та царськими грамотами про привілеї і права міста. Відсилавши архів до Петербурга, радив не повертати його назад: бо «з часом Кияни забудуть зміст і, не маючи грамот під рукою, не зможуть посилатись на свої вольності». Барятинський витворив школу. Під усякими приводами впродовж 13 сторіччя інші барятинські намагалися відістати від козацьких діячів та від міських магистратів старі документи, котрі свідчили про якісь права чи привілеї. Одного часу настали просто полювання за такими грамотами, щоб їх тільки не було в українських руках. А за нашого часу це роблять простише: палять бібліотеки з архівними матеріялами.

ЛЕНІН КАЖЕ ПЕРЕЛИЦЬОВУВАТИСЬ

Тепер приходить учитель Ленін.

14 березня 1918 Ленін писав до Григорія Орджонікідзе: «Товаришу Серго! Дуже прошу Вас звернути серйозну увагу на Крим і Донецький басейн... Негайна евакуація хліба й металів на схід, організація підричних груп... , рішуче й беззастережне перелицьовування наших, що на Україні, частин на український лад — отаке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, — він повинен називатись просто Овсієнко. Те саме треба сказати про Муравйова... та інших».

Організація підричних груп. — Андрій Лихолат подає конкретні дані з цієї ділянки: «Центральний Комітет партії під керівництвом Леніна ще до жовтня розпрацював план підготовки і проведення соціалістичної революції... Після перемоги в Петрограді, в Москві та в центральних губерніях Центральний Комітет і Рада Народних Комісарів організували висилку в усі важливіші міста і районні осередки комісарів, інструкторів, агітаторів і відділи Червоної гвардії на допомогу місцевим партійним організаціям для запровадження радянської влади». А. Лихолат називає місця, куди йшли ешелони комісарів і агітаторів: Донбас, губернії Харківська, Чернігівська, Катеринославська, Полтавська, Херсонська, Таврійська, Подільська і Волинська. Знаєте про більшовицьке повстання в Київському військово-металургійному заводі «Арсенал», Червоногвардійці — за даними Лихолата їх було вісімсот — перетворили завод у фортецю. Лихолат заявляє, що серед робітників «Арсеналу» було багато москвичів і петроградців, яких надіслали до Києва з армії.

«УКРАЇНА МУСИТЬ БУТИ НАШОЮ»

Ленін, Троцький і Сталін присвятили особливу увагу підривної роботі в Україні. Лев Троцький давав такі директиви агітаторам, яких надсилали в Україну:

«Про те, що ми говоримо цілком явно в Росії, на Україні можна говорити пошепки, а ще ліпше про це не говорити взагалі. Вміння мовчати також належить до одної з форм красномовства. Ви, товариші, рушайте на Україну. Затямте, що немає агітаторської праці труднішої ніж на Україні. Утрете вже висилаємо туди сильні кадри і кожного разу зі щораз новою тактикою, зі щораз новими прийомами... Конкретно, у вашій праці треба звертати увагу на ось такі засади:

«1. Не накидати (нав'язувати) українському селянству комуни до того часу, доки там наша влада ще не закріпилася.

«2. Обережно запроваджувати її в давних маєтках під назвою артілей або спілок.

«3. Перекопувати, що в Росії нема комуни.

«4. Для протизваги Петлюрі та іншим говорити, що Росія також визнає самостійність України, але з радянською владою, а Петлюра продає Україну буржуазним державам.

«5. Тільки ідіот без глузду, або провокатор буде всюди і за кожної нагоди говорити, що ми воюємо з Петлюрою. Покищо, як довго не розбито Денікіна, поширювати поголоски, що радянська влада є всюди з Петлюрою.

«Якби трапилися випадки грабунків у Червоній Армії, то звальювати вину на повстанців і петлюрівців, які проникли до нашої армії.

«Пояснювати селянам, що хліб заберуть лише від куркулів, але не для Росії, а для найбідніших селян України, для робітників і для Червоної Армії, яка вигнала Денікіна з України.

«Агітатори мають подбати, щоб до Рад і Виконкомів попала більшість комуністів і тих, що їм співчують, а на Всеукраїнський з'їзд Рад — такі делегати, які не приєднаються до ворогів радянської влади, а з більшовиків оберуть уряд України.

«Ні на хвилину не забувайте, що Україна мусить бути нашою. А нашою вона буде лише тоді, коли стане радянською, а Петлюра буде назавжди вибитий із пам'яті народу». (Gazette de Lausanne, N. 195, 15. VII. 1920; Доценко ХСV ст.).

ТРЕБА ВМІТИ ЙТИ НА ВСІЛЯКІ ВИКРУТАСИ Й ХИТРОЩІ

Здобувши владу, Ленін у квітні-травні 1920 виклав досвід більшовиків, як лекцію іншим комуністам — у книжці «Дитяча хвороба „лівизни“ в комунізмі» (Ось кілька уривків).

«Значення партійної організації і партійних вождів у тому, щоб довгою, впертою, різноманітною, всебічною працею всіх мислячих представників даного класу виробити конечні знання, конечний досвід і — крім знання та досвіду — конечне чуття, щоб швидко і правильно вирішувати складні політичні проблеми (58—59). Дослідити, вивчити, відшукати, вгадати, схопити національно особливе, національно специфічне для вирішення одної інтернаціональної задачі, щоб скинути буржуазію і встановити диктатуру пролетаріату (84).

«Вести війну за скинення міжнародної буржуазії, війну сто разів труднішу, довшу, складнішу ніж найбільш уперта війна зі звичай-

них війн між державами — і наперед відмовлятися від лавірування, від використання суперечливих інтересів (хочби тимчасових) між ворогами, відмовлятися від соглашателства і компромісів з можливими (хочби тимчасовими, нетривкими, хиткими, умовними) союзниками — невже це не безмежно смішна річ? Чи це не подібне до того, що ми — при труднім виході на ще недосліджену гору — завчасу відмовилися від того, щоб інколи піти зигзагом, інколи завернути назад, відмовитися від раз обраного напрямку і пробувати різні напрямки (60).

«Треба вміти піти на всілякі викрутаси, хитрощі, нелегальні заходи, замовчання, приховання правди, аби тільки проникнути у профсоюзи. Перемогти сильнішого супротивника можна лише з величезним напруженням сил і вмілим використанням — усякої навіть маленької тріщини між ворогами, усякої суперечності інтересів між буржуазією різних країн, різних груп внутрі країни, і використанням навіть маленької нагоди здобути союзника (61).

«Зв'язувати собі наперед руки і відкрито говорити ворогові, котрий тепер озброєний ліпше ніж ми, що будемо з ним воювати, і коли, — це глупота а не революційність. Приймати бій, коли це вигідно ворогові, а не нам, це злочин (67).

«Хто цього не зрозумів, нічого не розуміє в марксизмі».

ТРАДИЦІЯ ЗАГАРБНИЦТВА ГЛИБОКО ЗАКОРИНЕНА

На Україні вже кілька десятиріч ллється злива пропаганди, яка прославляє «єдину централізовану державу», тобто Московське царство, а потім Російську імперію. Пропаганда КПРС, від того часу, як Сталін перевів партію на рейки великодержавного шовінізму, витворює культ Москви, властиво це культ імперіялізму і загарбництва, якого символом зроблено Москву. Виринає питання: що дала ця Москва, тобто московська система «єдиної централізованої держави»; насамперед, що вона дала самому російському народові.

Павло Мілюков так висловився про московських князів першої половини 14 сторіччя: «Вони мріяли про звільнення від татар. Але, якби їх запитав, — що вони робитимуть зі своєю свободою, вони, правдоподібно, не могли б розвинути ніякої іншої програми крім завжди тієї самої, старої, засвоєної, яка вже стала інстинктом: ще більше домислити, нагромаджувати, обманювати і насильство чинити — з єдиною метою: досягти по змозі більше влади і більше грошей. Таким чином традиція загарбництва («скопидомства») була найбільше закоріненою, найприроднішою і найменш ідеологічною з усіх традицій московської великодержавної родини».

Прошу на свідка Михайла Покровського:

«Зітхання про „єдину-неділиму“, які чути було ще в період громадянської війни, були відголосом лекції про „Збирання Русі“. Але, одна річ — гасло „єдиної-неподільної“ в майже однорідній з національного погляду Франції, а цілком інша річ у „Російській імперії“, де навіть Вітте нараховував більше 40 відсотків „інородив“, а він беззастережно залічував і білорусів і українців до „русских“. Наша російська історична література половиною 19 сторіччя... як і вся російська (історична) література, наскрізь великодержавна. І її великодержавність дуже характерна для її націоналістичної політики... Друга характерна риса цієї історичної літератури це апотеоза сильної

державної влади... (І тому) треба було всіляко прославляти державу» («Русс. истор. литература в клас. освещении», Москва, 1927).

Правдива історія цього загарбництва досі невідома ні російському суспільству, ні українському, а ще менше західній громадськості. Це не Ленін вигадав т. зв. «партійність науки», — в даному випадку йдеться про науку історії. Ленін лише перебрав стародавні традиції і відповідно достосував їх до своєї мети. Від 15-го сторіччя московська, потім російська, історіографія служить — не об'єктивному дослідові минувшини, а політиці свого уряду, конкретно, політиці загарбництва.

ІСТОРИК ЩАПОВ ВІДКРИВАЄ ІНШУ РОСІЮ

Початок зробив, наскільки знаю, російський історик Афанасій Щапов (народжений 1830 р. в Іркутську). Дуже цікава постать, одначе мало відома. Три великі книги його творів вийшли 1906—1908 р. в Петербурзі, 4-ий том 30 років пізніше в Іркутську. Редактор 4-го тому інформує, що петербурзьке видання залишилося майже нерозпроданим.

На відміну від традиційної історіографії, яка обороняла та всіляко виправдовувала централістичну систему Москви, Щапов звернув увагу на цілком занедбану ділянку: боротьбу двох принципів політичної організації російського народу, — вживаючи сьгоднішніх термінів — принципу федеративно-демократичного і централістично-автократичного. Він показав, як безпощадно московський централізм винищив вічевий (тобто демократичний) устрій; як Москва, користаючи зі сприяння Золотої Орди такої політиці, захоплювала одне за одним удільні князівства; і врешті — які великі жертви заплатив російський народ за встановлення централістичної держави.

Писав Щапов. Російська історія, в своїй основі, це боротьба обласного начала з централізацією, що йшла з Москви. Це переважно історія областей і провінціальних мас народу. Вся російська історія — ніщо інше, як розвиток різновидних областей у двох формах: окремішно-обласній та об'єднувальній. До сформування московської держави широка російська земля являла собою багатоскладну федерацію областей, різновидну в історичному та етнографічному сенсі. Основна ідея всієї історії російського народу це ідея послідовного історично-етнографічного формування місцевих організацій.

ОПОЗИЦІЯ ПРОТИ МОСКВИ

Афанасій Щапов показує вперту боротьбу, яку провадили самостійні області проти московського централізму з половини 13 сторіччя до кінця 16-го. Розповідаючи про підкорення ростовської, пермської та інших земель Московією, він наводить документи, що свідчать, як протестували інші області проти цього підкорення і проти накидування їм московських порядків. Пояснюючи причини успіхів Москви в її політиці все загарбувати і централізувати, Щапов пише:

«З яким зойком, з якою впертою боротьбою піддавалися інші російські області Московській державі. Тільки їх вікова розрізненість при постійному змаганні до окремісного місцевого земського устрою, племінний антагонізм у багатьох областях, при їх різнорідному етнографічному складі, різночасовість і розеднаність та поодинокість їх

боротьби з Москвою — ось це головні внутрішні причини, чому області не видержали вікової боротьби з Москвою і не відстояли своєї самобутності» (т. I. 673--4). Зовнішніми причинами перемоги Москви Щапов вважає «енергійну централістичну політику московських князів, нещадне стосування сили, відбирання від областей і нагромадження в руках московських князів великих матеріальних засобів, сприяння і співпрацю Орди; і врешті — сильна централізаційна об'єднувальна співдія церковної ієрархії з московськими князями і всіх підмосковських, приволжських і заволжських монастирів» (там же).

У закріпленні московського самодержавства Щапов не надає великого значення татарським впливам. Це була тільки другорядна причина.

ЧИМ ВАЖЛИВЕ «СМУТНОЕ ВРЕМЯ»

Приєднання різних земель до Москви не було тривке. Опозиція проти «приказно-московської» системи була жива й сильна. Це виявлялося, між іншим, у тому, що часто вбивали московських намісників і часто вибухали повстання в царствах Астраханському і Казанському. «Смутное время» було, на думку Щапова, логічним процесом тієї великої «шатости» (потрясення), яка наростала сторіччями, а тепер вилася на поверхню. «Смутное время» — межа, що розділяє дві Росії: давню окремішно-областну і нову централізаційну. Для Щапова «смутное время» важливе тим, що в ньому виявилися тенденції самобутності й демократії; в ньому області продемонстрували свої права до самоуправи. Тепер на історичній сцені в першому плані — не «первопрестольная» Москва з її самохвальним візантійським етикетом. Замість неї виступають на сцену пермяки, вятичі, устюжани, вологодці, костромичі, псковичі. Коротко кажучи, виступає вся земсько-обласна Русь. І не чути царських наказів із Москви, а чути лише шум по областях на вікових трибунах головних міст. Уся керівна влада тепер в обласних общинах. Вони явно виражають свою місцеву владу, тобто свою автономію і взаємне братерство та рівність. Звертаються один до одного як рівні та називають один одного «господа-браття» (т. I, стор. 685).

Але все це знов знищив московський централізм. І що дав на це місце? Абсолютне самодержавство, яке на думку Георгія Федотова, постало зі синтети різних концепцій та форм правління — візантійської, татарської, московської, — створило систему деспотизму, рідкісного якщо не унікального явища в історії. «Тільки за ціну страшного загального напруження, залізної дисципліни, похмурих і смутних жертв могла існувати ця жебрацька варварська імперія і розширюватися в безконечність». (G. Fedotov: *Russia and Freedom*; „The Review of Politics“, Jan. 1946).

ОСНОВОПОЛОЖНИКИ ДЕСПОТІЇ

Звичайно пов'язують установлення деспотії в московському царстві з Іваном IV Грозним. Та це невірно. Деспотія наростала в нестримному процесі з роду в рід від перших основоположників московської держави. За винятком кількох, кожний правитель докладав більше або менше своїх цеглин. Найбільше зробили для розбудови цієї системи Іван III та його син Василь III. Разом їх панування тривало 70

років, досить часу, щоб покласти фундаменти під царство, яке пізніше назвали тюрмою народів.

Щапова треба доповнити. Поруч міських «общин» нащадки давніше підкорених удільних князів, численні бояри і взагалі вища аристократія зберігали спомини про давню незалежність і плекали прагнення автономії. Але їх політичну силу зламав Іван IV. Одних фізично винищив, інших депортував у безлюдні райони, щоб їх вирвати з рідного ґрунту і позбавити політичної бази. А їхні маєтки конфісковано. На місце давньої родової аристократії постала (1565) «оприччина», якій цар надавав конфісковані маєтки. Швидко назва ця стала зненавиджена, і «оприччину» перейменували (1572) на «двор». Звідси назва «дворянин», відома до нових часів. Зокрема Іван III уможливив цій системі закріпитися таким чином, що цілковито замкнув своє царство від зовнішнього світу. Практично це означало ізоляцію від Західної Європи. За Івана IV вельможі мусили присягою зобов'язуватися, що не будуть вести ніякої переписки зі закордоном.

ПОЛІТИЧНА РЕАКЦІЯ СТИМУЛЮЄ ІМПЕРІАЛІЗМ

Ця ізоляція і винищення всіх решток удільної автономії областей і самоуправи міст позбавили народ вміння і змоги порівнювати своє становище з іншими устроями й усвідомлювати глибину свого поневолення. Так можна було довести до того, що і найвизначніші бояри, нащадки стародавніх княжих династій, погоджувалися зі своїм статусом государевого «холопа». «Мовчи рабе», крикнув Василь III до боярина, високого шляхтича, коли цей дозволив собі висловити власну думку. Іван IV тільки завершив систему — тим, що він зумів нав'язати московському суспільству переконання, що влада царя має бути необмеженою. Однак це не означає, що в народі, якого виховували жити в неволі, вбито прагнення свободи. Ця іскра ніколи не гасла і часто вибухала волгом пожеж та повстань. Навіть найчорніша доба, панування Івана IV, дала таку світлу постать, як митрополит Филип, котрий для кожного народу може правити за приклад великих громадських чеснот. За його мужні протести проти сваволі опричників, за його публічні націмнення царя, щоб отямився, митрополита, за наказом государя, вбив Малюта Скуратов, Єжов Івана IV.

Австрійський барон Зігмунд Герберштайн, сучасник князя Михайла Глинського, був двічі в Москві як посол німецького цісаря (1517, 1525). Написав книгу, яка відкрила для Європи — їй до того часу незнану країну, Московію. Він був вражений деспотичним устроєм у Москві. «Владою над своїми підданими московський государ перевищує всіх монархів усього світу». Там кожний, навіть найпередовіші бояри, вважають себе «холопами», тобто рабами государя. Герберштайн не міг цього збагнути і запитував: як це сталося? Чи народ виховав собі таких деспотичних правителів, чи навпаки — правителі відповідно привчили народ, що він має більше задоволення в рабстві ніж у свободі. Цього не могла зрозуміти й візантійська принцеса Софія Палеолог, що стала жінкою Івана III: «Я вийшла замуж за татарського раба». Герберштайн перший спостеріг зв'язок між деспотією та імперіялізмом. Це саме стверджує Михайло Покровський: «Пробудження імперіялістичних жадоб завжди йшло паралельно з політичною реакцією».

ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ САМОДЕРЖАВ'Я

Деспотичний государ мусить виправдувати самодержавство перед народом. Іван IV знайшов свого агітпропа в особі Івана Пересветова, політичного письменника, який створив ідеологічну базу для деспотичної системи.

Політичний письменник Іван Пересветов був непримиренним ворогом бояр і високої знатті взагалі. «Бояри мордують мужика безмилосердно». З мужика вони здирають 10 рублів для царя, але 100 — для себе. Проти боярського поневолення і здирства народ не має іншої охорони, тільки самодержавну владу царя. «Але, коли цар править м'яко і лагідно, убожіє держава його і пропадає слава. Коли ж він грізний і розумний, побільшується його царство та ім'я його прославляється в усіх країнах. Бо, яко кінь без вудил, так держава без суворости». Костянтин Великий запропастив своє царство, бо мав забагато довір'я до високої знатті. Тимчасом турецький султан довів свою державу до розквіту тим, що своїх вельмож тримав у суворій дисципліні. «Без такої суворости не можна здійснити справедливости в царській державі».

Джайлс Флетчер бував у Московії; 1591 р. він писав: «Їхня система правління нагадує турецьку, яку вони очевидячки намагаються наслідувати».

Історик В. Гітерманн стверджує, що Іван IV кілька років після появи чолобитних листів Пересветова почав здійснювати його поради; зокрема винищувати родову знать, будьто би на те, щоб охороняти пригноблені маси. Пересветова не турбувала думка, що государ, винищивши боярську верству, може ще більше пригноблювати безборонний народ. Так і сталося. Цар — оборонець малих, слабих і безпомічних мас від кривди великих і сильних, вельмож і панів Це одна з ідеологічних догм російського самодержавства.

ТРЕТІЙ РИМ І ЦАР НАД ЦАРЯМИ

Після смерти гетьмана Данила Апостола довгий час не було гетьмана, бо російський уряд не дозволяв на гетьманські вибори. Козацька старшина вимагала наполегливо дозволу на вибори. Тоді царський правитель в Україні, кн. Олексій Шаховський, дістав доручення ширити в Україні таку пропаганду: Причиною всіх податкових тягарів та інших здирств був сам гетьман; усі кривди та несправедливості, яких будь-коли зазнавав народ, виходили від гетьманського правління; тепер, коли вже немає гетьмана, всім легше буде жити. Грати роль захисника простолюддя проти місцевих «панів» — це була тактика, яку царська влада застосувала в Україні впродовж двох із половиною сторіч.

Цар-оборонець простолюддя від кривди вельмож, таке виправдання деспотії для народних мас. Ця пропаганда діяла задовго до Пересветова. Він тільки сформулював те, що жило в народі напівусвідомлене сторіччями. У віруваннях народу государ, потім цар — живий і діючий символ святої Русі, цар над царями, цар над усім світом, цар, що має історичну місію — об'єднати всі народи світу в одному царстві. Це в'яжеться з т. зв. теорією Третього Рима. Формально цю теорію принесли з Балкану, але суть цієї теорії — її ідея царя над

царями жила в народі в більше чи менше усвідомленому виді довго до того часу, коли була (1512 р.) проголошена московським клириком Філотеем.

РОСІЯ ЖИВЕ ПОГЛОЩУВАННЯМ ГОРИЗОНТУ

Тут містично-релігійне підґрунття російського імперіялізму, кажу «підґрунття», бо ця містика сягає глибоко в підсвідомість російської душі. Вона — джерело, з якого живиться російський месіянїзм, що служить виправданням усього загарбництва. Так, загарбництва. Павло Мілоков закинув першим московським князем, «збирателем руської землі», загарбництво як єдину їхню програму. Це загарбництво було програмою до першої світової війни. Варто нагадати. Хтось вирахував, що від кінця 15-го до кінця 19-го сторіччя Росія здобувала 130 кв. клм. денно. Іншими словами: від 15-го до 20-го сторіччя Росія побільшила свою територію 57 разів. Упродовж чотирьох сторіч російський імперіялізм безупинно тисне на всіх кордонах і шукає, де слабший опір. Там переливається, встановлює нові кордони і знов тисне. І знов переливається.

Російський автор, Федір Степун, пише: «Від татарського підбою Росія жила поглотуванням горизонту, тобто перла вперед і вперед. Держава розросталася щораз то більше, не зустрічаючи природних бар'єрів, забираючи землю в неволю, часто без боротьби... Безупинний колонізаторський тиск Росії, невпинний приплив сільсько-господарських просторів, котрі треба було за всяку ціну обробити й засіяти, позбавляли російських селян і потреби і змоги для інтенсивної праці на рилі. Всіляко вихолощували нові й нові землі; в тупому інстинкті державного будівництва брали зі землі лише стільки, скільки було треба, щоб усвідомити й обґрунтувати дальше просування. Так ото впродовж сторіч витворився в Росії варварський стиль господарювання, психологія байдужости до землі, почуття не землі власної, землі-годувальниці, — а землі тієї, котра розташована поза власними кордонами» («Мысли о России», Соврем. записки, XXXI, 1927).

І так ішло до 1914 року. Так іде далі після 1914 року до сьогодні. Тільки сьогоднішній месіянїзм орудує іншими поняттями й доктринами. Але суть залишається та сама: (за словами Мілокова) ще більше домислити, нагромаджувати, обманювати і насилувати — з єдиною метою здобути більше влади.

«НЕ МОЖЕМО ВІДДАТИ ЄВРОПИ»

Анатолій Луначарський, міністер освіти РСФСР, писав про Федора Достоевського:

«Росія видавалась йому як свавільна, безмежна душа, океан незбагнених суперечностей... Росія, він вірив, піде до величного й героїчного подвигу і в муках змагатиме до здобуття великих цілей світлого майбутнього людства... І, справді, Росія здійснює роль провідниці всього світу...».

Дійсно, найвизначніший речник російського месіянїзму не тільки в нашу добу, але взагалі, це — Федір Достоевський (кажуть, його прадід був українським священиком на Волині). «Ми не можемо віддати Європи... Європа це все плем'я Яфетове. А наша ідея — об'єднати

всі народи цього племені, ба більше, і племена Сема та Хама... А раз вселюдськість є національною ідеєю російською, тоді кожний мусить насамперед стати росіянином... Так, місія російської людини є безсумніву загальноєвропейська та екуменічна-вселенська».

Тут вам ідеологія русифікаторської політики царів давніх і сучасних. Тільки сьогоднішні правителі міняють слова: замість екуменізму — ставлять інтернаціоналізм. Та Бердяєв давно ствердив, що поняття «інтернаціоналізм» комуністичні вожді виповняють російським змістом.

І щераз Бердяєв:

«Народ Московського царства вважав себе вибраним народом... Місією Росії було стати батьківщиною правдивого християнства, тобто православ'я, і бути храмом, де воно має притулок. Російське релігійне покликання, особливе й виразне покликання, поєднується зі силою і трансцендентним маєстатом Російської Держави, з характерним значенням і важливістю російського царя. У свідомість місії включається принадлива спокуса імперіялізму».

Тепер, за радянського періоду — та сама тенденція, може навіть стихія напівсвідома, виправдувати імперіялізм місією, особливим покликанням — принести нову правду всьому світові. — Це те містичне, більше ніж релігійне, освячення російського імперіялізму, що робить його таким небезпечним ворогом українського народу, найнебезпечнішим за всю його історію.

Як боротися з таким ворогом? Ось — питання. Цим питанням хочу зайнятися в наступній доповіді.

Закінчую тим, чим розпочав: є дві Росії — Росія Муравйових, які вішали; і Росія Муравйових, яких вішали. Нам треба шукати спільної мови з цією другою, свободолубною Росією, щоб допомогти їй і нам визволитися від першої Росії, загарбницької та деспотичної Росії. До зубів озброєнна танками й атомними бомбами та ідеологією агресивного й нігілістичного месіанізму, ця Росія стала загрозою всього людства. Усвідомити цю небезпеку світові — перше завдання тих, що найбільше загрожені. Вивчити методи її боротьби це перша передумова перемоги.

БОГДАН КОРДЮК:

УКРАЇНА В СВІТОВОМУ УКЛАДІ СИЛ — НИНИ І ЗАВТРА

У періоді «холодної війни» гльобальна політика поляризувалась довкола двох надпотуг — США і СРСР. До СРСР пристали примусово східноєвропейські держави, т. зв. сателіти, пов'язані з Москвою мілітарно Варшавським пактом і господарсько Радою економічної взаємодопомоги (РЕВ), або КОМЕКОН-ом у західній термінології. В обличчі постійної загрози з боку Кремля США і більшість західноєвропейських держав утворили північно-атлантийський оборонний союз НАТО.

Деякі держави зберегли традиційну нейтральність — Швеція, Швейцарія. Ряд держав, особливо слабо економічно розвинені, зайняли «нейтралістську» поставу, тобто не в'язались із жадним силовим блоком і встановили спілку незблокованих країн, зрештою дуже різних своїми скеруваннями, суспільними моделями і господарською вагою — Югославія, Індія, Єгипет та інші. Проте їхній вплив на силове відношення між надпотугами залишався дуже незначним.

З упливом часу ситуація змінювалась, на що впливали різні причини:

1. Безуспішність і безвиглядність метод «холодної війни», які на протязі довгих років не доводили до переваги тої чи тої сторони і навіть у перспективі не накресливали якоїсь іншої розв'язки, як «гаряча війна». Перемога в термоядерній війні була б як для переможених, так і для переможців дуже сумнівною в перспективі тотального знищення.

2. Тим часом відбувались перегони в зброєнні, нагромадженні всіляких видів зброї, що дуже обтяжує економіку обидвох блоків. Проби сил, впливів і модерної зброї відбувались на периферіях, у льокальних війнах, при постійній загрозі безпосередньої конфронтації. Тривала і триває далі політична боротьба в супроводі голосної пропаганди, при чому одна або друга сторони здобувають часткові, але мінливі успіхи.

3. Обидва суспільно-господарські моделі — американський, умовно капіталістичний і радянський, ніби соціалістичний — втратили значною мірою свою атрактивність. Постає цілий ряд інших моделей, здійснюваних уже, або щойно накреслених, які виростили не конче з такої чи такої доктрини, а з конкретної ситуації, зумовленої природними і політичними даними, ступінем господарського розвитку, з традиції і духовости даної спільноти.

Після періоду «холодної війни» настав період «коекзистенції»; термін розпливчастий, який не визначає нічого конкретного. Адже якийсь співіснування тривало весь час. Врешті прийшов період «відпруження» з перспективою нав'язати співпрацю в різних сферах. У цілому ряді проблем, що заторкають весь наш земний глобус і все людство, справді дійшло до деякої співпраці.

Не зважаючи на «холодну війну», а чи на «відпруження», весь час виринали гострі кризи із загрозою безпосередньої конфронтації надпотуг. Нагадаємо корейську війну, довготривалу війну у В'єтнамі, Кубинську кризу, угорське повстання і одночасну «суезьку війну» в 1956 р., шестиденну оборонну війну Ізраїлю в 1967 р., окупацію Чехословаччини військами Варшавського пакту в 1968 р. Всі ці кризи безпосередньо чи посередньо викликавав СРСР у намаганні за всяку ціну зберегти ненарушеним свій стан посідання і в прагненні розширити його в кожній сприятливій для нього ситуації. Тільки рішуча постава США в деяких випадках спинила агресивні заходи Кремля.

Геополітична ситуація змінилася дуже істотно, коли Пекін остаточно порвав з Москвою. Посідаючи величезну територію та кількість населення, і розпоряджаючи термоядерною зброєю та засобами її транспорту (ракетами далекого досягу) — Китай став надпотугою. Хоча його мілітарний потенціал набагато слабший, ніж США чи СРСР, то він уже тепер становить третій з черги політичний і мілітарний фактор у світі. Отже геополітична ситуація світу «між двох сил», змінилась на «між трьох сил». У війні двох завжди користь матиме третій. США займають ключову позицію, поскільки можуть спілкувати як із СРСР, так і з Китаєм. Натомість договорення між СРСР і Китаєм натепер і на проглядне майбутнє мало правдоподібне. Ці зовнішні силові рами можуть на довгий протяг часу зберігати свою тривкість, при чому зміняться буде тільки квантитативне співвідношення сил; вага Китаю зростатиме. Найслабшим у цій трійці, своєю внутрішньою структурою є підрадянський блок, передусім з огляду на, неможливе до розв'язання, «національне питання». Емансипаційні стремління всіх народів підрадянського блоку зростають і це незворотний процес. Його можна хіба сповільнювати тільки засобами насильства і терору. Зрештою Радянський Союз нині становить єдину імперію в світі, повністю віджила форму людської спільноти, неунікнено приречену на загибелю.

Треба визнати, що імперії, тобто великопростірні державні твори, керовані однією волею і за одним стилем, виконували в минулому якоюсь мірою і позитивну роллю. Вистачає нагадати давню Римську імперію, яка встановила на величезному просторі лад, добру адміністрацію і законність, підстави та умови для бурхливого розвитку культури. Пізніша Британська імперія гарантувала свободу і безпеку мореплавства, і великій частині світу дала добру адміністрацію, гуманні закони, а навіть сприяла емансипації різних країн та народів, підготовляючи їм фахові кадри, стимулюючи господарський розвиток тощо. Але тепер імперії не виконують уже жадного завдання; вони сталися зайвими, навіть шкідливими, бо вже не сприяють розвитку, а навпаки стримують його. І тому вони поступово самоліквідувалися. Після перетворення Британської імперії на «Коммонвелт», а Французької на «Комюоте» — політично невиразні поняття, бо ці спілки ніяк

не обмежують суверенності її членів — збереглась і навіть зовнішньо закріпила своє становище в світі тільки Російська імперія. Але вона не має жадної місії чи завдання, втратила свою атрактивність як усередині, так і назовні. Спотворивши ідеї інтернаціоналізму та «пролетарської революції», вона спирає своє панування на засобах тільки фізичного насильства і терору. Вона зайва і шкідлива для всіх, у тому числі і для свobodного розвитку панівного російського народу.

Термін «імперія» треба уточнити: це не лише велика потуга простором, кількістю населення, господарським і мілітарним потенціалом, це потуга з експансивним і агресивним скеруванням, накинута іншим свій стиль і лад, свій модель суспільства. У такому розумінні, напр., США не є імперією. Теперішня політична роля США є зумовлена експансивними та агресивними заходами справжньої імперії — Радянського Союзу. Якщо ця остання імперія перетвориться на ряд самостійних держав, то США не муситимуть вести світової політики, що натепер має ще імперіяльні прикмети.

Вже згадаю, що Китай став великою потугою, одним із факторів, що визначають політичне співвідношення сил у світі. Але Китай дотепер не виявив імперіялістичних, загарбницьких тенденцій. Можна по різному оцінювати розвиток Китаю. Але годі відмовити призначення і респекту до цього великана, що розбудився до нового життя, отряса з під опіки всіляких посторонних чинників і досягнув повної суверенності на власній території. Що цей бурхливий процес проходив під знаком марксизму, не мусить нікого дратувати. Хрущов свого часу сказав: «Китайці і марксизм здійснюють по китайськи», отже інакше, ніж російські большевики. Ворожнеча між СРСР і Китаєм постала не тільки з ідеологічних розходжень, а з різних, навіть протиставних державних інтересів. Є багато різниць між обидвома потугами, однією з них є те, що (не враховуючи сателітів) Радянський Союз є російською державою, в якій росіяни становлять ледве половину населення; в Китаї національні меншості досягають ледве кілька відсотків. Отже загарбницькою імперією є СРСР, а не Китай. Спекуляції, що Китай збирається піти війною на Радянський Союз, не мають жадних конкретних підстав. Андрій Амальрик, що дав блискучу аналізу внутрішньої ситуації в СРСР, накреслив також апокаліптичну картину китайської агресії. Він мимоволі був засугерований режимною пропагандою Кремля про «жовту небезпеку». Сказав Чу Ен-ляй під час візиту Шредера із Західньої Німеччини: «Німеччина дала Росії вчення Маркса і теорію Вільгельма II про жовту небезпеку. Вчення Маркса перебрав Ленін, теорію Вільгельма II Хрущов».

Насправді не Китай загрожує Радянському Союзові, а навпаки Кремль загрожує Пекінові превентивною війною. І всі заходи та посушення Китаю в останніх роках випливають із страху перед російською агресією. Очевидно, СРСР не зможе окупувати Китаю, але може знищити центри атомної зброї і довести до зміни в керівництві КПК.

Китай потребує довгого часу і миру назовні, щоб закріпити внутрішню консолідацію і посилити господарський розвиток. Китай є підготований до оборонної війни, але не має достатніх засобів для ведення агресивної війни, а ще й проти такої потуги, як СРСР. Зрештою Ки-

тай і в історії тільки епізодично провадив загарбницькі війни, а постійно боронився перед зовнішніми нападами, напр., монголів.

Зростаюче напруження між Радянським Союзом і Китаєм розкриває нові можливості для визвольних змагань поневолених народів у російській імперії. Хіба наївні або непоправні прихильники збройних інтервенцій розраховують на те, що Китай піде походом на СРСР і визволить Україну. Реалістично вословились одна твереза людина в Україні: «Добре, що існує Китай з ворожою настановою до Росії, бо через те, можливо, нам буде легше жити і змагатись».

Проблема поневолених народів у Радянському Союзі є ефективною пропагандивною зброєю Китаю і він вже почав послуговуватись нею. А Москва ніяк не може застосувати такої зброї супроти Китаю.

*

Серед більшості українців за кордоном від закінчення другої світової війни закоринився і триває погляд, що США повинні радикально розправитися із СРСР, тобто скинути на Москву та інші важливі міста атомні чи водневі бомби і тим знищити Радянський Союз. Тоді на руїнах імперії постануть самостійні національні держави, в тому числі Україна. Такі міркування правлять навіть за «визвольну концепцію», хоча насправді це лише нове видання орієнтації на чужу інтервенцію.

ОУН в Україні, а на чужині ОУНз і УРДП ніколи не зводили визвольної концепції до війни між США і СРСР. Можливість такої війни треба завжди враховувати, а то тим більше, що вона на протязі чверть сторіччя вже декілька разів «висіла на волоску». Але треба сказати собі, що вибух війни не від нас залежить, а вислід війни не конче мусить довести до створення української самостійної держави. Адже невідомо хто і які воєнні цілі висуватиме. Наша визвольна концепція спирається передусім на вірі в незнищенні сили нації, на її здібність постійно відроджуватися, навіть після найжахливіших лихоліть. Ми переконанні, що російсько-більшовицьке панування буде розгромлене солідарним тиском широких народних мас, усього населення Радянського Союзу, передусім поневолених народів. Ніхто здорово мислячий не прагне до жорстоких кривавих революційних розправ. Але було б наївним і безвідповідальним заколисувати себе ілюзорними уявленнями, що зміни в підрядянському бльоці проходять мирним, еволюційним порядком. Немає жадних підстав розраховувати на еволюцію російсько-більшовицького режиму до свободи і демократії. Навпаки зростатиме напруження, що доведе до спонтанного загального бунту, або до справжньої революції.

*

Після двох світових воєн європейські потуги багато втратили із свого престижу і політичного та мілітарного значення. Після останньої війни, під охороною американського оборонного щита, вони частково об'єдналися і в бурхливому господарському розвитку досягнули небувалого досі добробуту. Також на Далекому сході переможена у війні Японія стала перипорядним господарським фактором. Проте Європейська (господарська) спільнота (ЕГ), що об'єднує натеper дев'ять держав, в тому числі Великобританію, Францію, Західну Німеччину та Італію, виросла до значної господарської потуги, але не становить

однolitого політичного і мілітарного фактору світового значення. Бож ЄГ не має спільної зовнішньої політики, ні оборонної політики, а навіть згармонізованого господарського перспективного плану. На всякий випадок ідея об'єднаної Європи в суцільну політичну конструкцію ще дуже далека до здійснення. І тому ЄГ годі прирівнювати до таких потуг, як США, СРСР, Китай.

На цьому місці треба з'ясувати коротко поняття «Європи», а також «захід» і «схід», бо вони часто не уточнені і викликають у нашій публіцистиці плутанину. Європа — це географічне і культурне поняття, при чому дуже по різному трактують засяг Європи на Сході. Визначаючи становище України в світі, ряд наших авторів назвали — «Україна між заходом і сходом». Таке визначення не оригінальне, позбавлене конкретного змісту і стосується, зрештою, такою самою мірою до цілого ряду країн — Польщі, Угорщини, Румунії, Туреччини, Грузії, навіть Німеччини; всі вони розташовані «між сходом і заходом».

Поняття «захід», окцидент, тобто передусім Західню Європу, можна легко і докладно здефінувати, натомість «схід» є поняттям дуже розпливчастим і багатограним. Треба найперше сказати, який саме схід мається на увазі — Китай і Японію, Індію, Близький і Середній Схід, євразійський простір, а чи просто Східню Європу. Позиція «між сходом і заходом» по суті нічого не каже, а має дещо негативний посмак, — ні це, ні те, щось переходове, без власного обличчя. Якщо, однак, під поняттям «схід» розуміємо Візантію, східне християнство, давню Русь — то Україна ніяк не є між сходом і заходом, а становить один з істотних та важливих елементів власне європейського сходу. Ці завваження є потрібні для зрозуміння пізніших виводів.

*

Консолідація країн західньої Європи була зумовлена вирішальною мірою сусідством та загрозою з боку «східнього бльоку», тоді ще суцільного від Берліну до Кантону і Шангаю, під керівництвом Кремля. Хоча цей блок у такому розмірі вже не існує, бо вилучився з нього Китай, то для західньої Європи ситуація не змінилася zasadничо. Європа далі перебуває під тиском «підряднянського бльоку». Започаткований процес європейської господарської, а частково й політичної консолідації не є зворотним процесом; він триватиме далі, навіть і після того, як підряднянський блок перестане існувати.

В історії весь час змагались між собою дві протиставлені тенденції: доосередня — будувати великопростірні імперії, і відосередня — організувати порівняно малі, але однорідні держави, на базі релігійних, племінних, побутових спільнот, що з упливом часу ставались націями. Не підлягає жадного сумніву, що імперії віджилились і переміг принцип самостійних національних держав. Національні спільноти виявились дуже відпорними і тривалими організаціями. В зв'язку з тим показалося також, що проблеми регіонального засягу чи гльобального значення зручніше і доцільніше розв'язувати узгоджуванням між рівноправними партнерами, ніж партнерами у рамках імперій, де один сильніший накидає іншим свою волю. Якщо на руїнах нинішнього Радянського Союзу постануть самостійні національні держави, то світ визбудеться страху перед загарбницькими агресіями.

Західня Європа становить приклад на те, що традиційні ворогування між народами можуть зникнути, і тоді між ними нав'язується співпраця, на підставі договороувань, вирівнювання інтересів і взагалі компромісів. Але до цього дійшло в просторі, де вже майже не має гострих національних проблем, де немає місця на поневолювання одного народу іншим народом. Існують все ж такі залишки нерозв'язаних національних проблем і якраз вони досі є джерелами напружень і конфліктів — Північна Ірландія, баски в Іспанії, південні тирольці в Італії. Югославія, в якій усі народи мають свої республіки і рахуються співгосподарями всієї держави, а про супрематію сербів, колишніх «старших братів», нині вже трудно говорити, то міжнаціональні напруження становлять далі загрозу для збереження цілості держави.

Отож найдинамічнішим рухом у сучасному світі є націоналізм, всіляко забарвлений, але з доміжнантим прагненням до повного вияву національної особовости і підметности. Цей рух охоплює всі континенти, де відроджуються політично давносформовані нації, або творяться нові. У статтях про курдів я мав на меті виказати, що цей малий, майже призабутий іншими народ, розділений поміж трьох окупантів, посідаючи незнищенне почуття спільности і велику боєздатність, становить для них велику загрозу. Нещодавно постанала нова держава в індійському субконтиненті — Бенгя Деш. Пакістан утворився був не на національній, а на релігійній, ісламській базі. Проте національна окремішність виявилась сильнішою, ніж релігійна пов'язаність. У висліді дійшло до поділу Пакістану. Не підлягає сумніву, що бенгальський націоналізм на тому не зупиниться і поширяться на Індію, на тамошню територію, заселену бенгальцями. Також емансипаційні рухи інших народів загрожують цілості Індії. Подібні процеси проходять в Ірані, в Афганістані, в Західньому Пакістані, в Індонезії. В Африці творяться або кристалізуються нові національні спільности на базі племен і культурних кіл, які не конче покриваються із штучними кордонами давніх колоній. Процес національного самовизначення рідко проходить мирним шляхом, боротьба звичайно буває кривавою і жорстокою. Але про ці події маємо тільки скупі відомості, бо прожектори засобів інформації освітлюють переважно події, які мають безпосередній зв'язок із напруженнями між надплатурами.

*

Процес національного самовизначення, стремління до політичної підметности, проходить з великою напругою у всіх народів підрадянської сфери. Він, якоюсь мірою, заторкає і кращі кола російського народу, яким йдеться про те, щоб віднайти самого себе, повернутись до глибоких прикмет російського народу, допровадити до його духового відродження. Бож і російський народ розпливається, втрачає свою питоменну особовість в імперіяльному морі.

Тільки люди тупі, злої волі, або ідеологічно звироднілі причіпляють «двійкарам» налічку «радянськості», ніби то вони орієнтуються на «еволюцію радянського режиму», на його лібералізацію і демократизацію. Навіть якщо так було б, то чи це радянськості? Але нічого подібного немає. Це грубий і глупий наклеп. Насправді для радянськості серед українців на чужині взагалі немає місця і жадних

підстав. Хто ще й сьогодні проповідує чи заступає орієнтацію на Радянський Союз є або непоправним маніяком, або виконує доручення Москви. У Радянському Союзі, очевидно, проходить еволюція, але еволюція суспільства, не режиму. Під тиском opinіi і вимог громадськості режим поступається в дечому, даючи деякі побутові вигоди, обмежуючи сваволу органів безпеки, привертаючи якоюсь мірою законність. Тим часом усі суспільні верстви в СРСР визрівають, усвідомлюють свою вагу, свої вимоги соціального, економічного і національного порядку і цей розвиток неможливо припинити, а тим більше завернути. Але кремлівські керівники і весь партійний та адміністративний апарат, зберігаючи інстинкт влади і свої шкурні інтереси, можуть вправді застосувати елястичну тактику, в дечому часово поступатись, але ніколи не підуть на самоліквідацію. Вони ж добре знають, що дозволити на еволюцію режиму в напрямку лібералізації та демократизації означало б його поступову ліквідацію. Еволюція суспільства здійснюється без революційних розряджень тільки в демократичних системах. Інші системи, особливо тоталітарні, з упливом часу внутрішньо загнивають, дегенеруються, але одночасно застосовують драконські заходи і засоби, щоб стримувати еволюцію суспільства, придушувати всякі опозиційні та відосередні рухи і за всяку ціну зберігати владу.

Загнивання режиму починається найперше в душах керівників, які перестали вірити в свою підставову ідею. Тоді приходить дегенерація всієї системи від гори до низів і залишається тільки гола технічна сила апарату. Ілюзіоністами є ті, хто додає єдину можливість виволозлення в світовому збройному конфлікті. Не меншими ілюзіоністами є ті, хто покладає всю надію на мирну, безперерійну еволюцію режиму, що в ефекті має довести до повної демократизації, а разом з тим до того, що національні республіки мирним шляхом і за згодою імперіального центру досягнуть незалежності. Такі думки снували деякі наші радянфіли в Західній Україні в 20-их роках. Але тоді умови були зовсім інші і ніхто не передбачав пізнішої доби сталінізму.

Імперії в засаді ніколи не зрікаються добровільно свого стану посідання, без боротьби, без кривавих розправ. Виняток становила брітанська імперія, але її ставання, конструкція та методи панування були зовсім іншими, ніж у «континентальних» імперіях. У розпаді імперій можна зауважити своєрідний ритм, етапи занепаду. Процес починається заником ланівної ідеї. Разом з тим виринають рухи опору з різних спонук і серед різних верств людності, також серед верстви-носія імперії, бо модель суспільного ладу вже не задовільняє, він утратив атрактивну силу. Постають і зростають відосередні рухи серед народів, які були насильно включені до імперії. Це в свою чергу викликає намагання режиму за всяку ціну протиставитись відосереднім рухам підбитих народів і ревізіоністичним та реформістичним течіям серед імперіального народу. Давніший великодержавний патріотизм головної нації перетворюється поступово у вузький національний шовінізм і доходить до різних форм екстремізму та до злочинних акцій.

На цьому місці годі ширше аналізувати розклад і розпад отоманської імперії та узгляднювати при тому всілякі внутрішні і зовнішні фактори. Тут вистарчає ствердити тільки, що в зв'язку з емансипацій-

ними, відосередніми стремліннями лідімперіяльних народів постав і зростав реформістський рух т. зв. молодотурків. Цей рух спирався не на якісь універсальні ідеї, не на релігійну базу ісламу, а виключно на турецькості. Турки мали стати виключними панами імперії (чого до того часу не було), мали відновити її та поширити на інші тюркські народи, що заселяли великі простори царської Росії. Ідеї туранізму і пантуркізму захоплювали особливо молодшу генерацію. В зв'язку з тим виявлялися нетолерантність і ненависництво до всього не-турецького. В давнішій імперії було навпаки; панувала толерантність — національна чи племінна, а також релігійна. Погроми вірмен, асирійців та інших, а згодом греків проходили щойно в часі, коли імперія була вже ідейно інфільтрована і частково керована молотурками. Будівничий нової Туреччини, Кемаль Ататюрк, спочатку брав активну участь у молодотурецькому русі, але пізніше зірвав з ним і здійснив концепцію національної турецької держави, яка існує в нинішніх кордонах. Проте вона не стала повністю однонаціональною державою, поскільки в її східних областях живуть на суцільному просторі не-турецькі народи.

Ягайлонське королівство Польщі, Литви і Русі, отже імперіяльна конструкція, на вершці свого розвитку не було сповнене польського національного шовінізму. Він постав пізніше, коли Польща знайшлася в піднезільному стансвищі, і вибув особливо в міжвоєнній Польщі, коли вона втратила всяку можливість відновити свою давню імперію. В заїснувалих кордонах після першої світової війни Польща провадила шовіністичну політику, спираючись виключно на польський елемент. Запанувала національна нетерпимість, польонізація, колонізування поляками українських і білоруських земель.

У багатонаціональній Австро-Угорській монархії, великодержаві придунайського простору, почались емансипаційні стремління передусім серед слов'янських народів. Як своєрідна реакція на те, виринула серед німців Австро-Угорщини «великонімецька концепція», тобто прагнення до злуки всіх німців в одній великодержаві, яка панувала б над багатьома іншими народами в середньо-східній Європі. Ця ідея мала вже в самому зародку ознаки німецького шовінізму і нетерпимости до інших. На такому ґрунті в кінцевому ефекті зродився злочинний гітлеризм.

Якщо з такої перспективи розглядати поточну історію СРСР і його нинішню ситуацію, то можна зробити деякі висновки:

1. Великодержавна ідея на широкій наднаціональній підставі, тобто комунізм в російському виданні, виявилася і звиродніла.

2. Єдиною опорою і гарантом збереження імперії залишився лише російський народ.

3. Емансипація і визвольні стремління неросійських народів зростають бурхливими темпами, не зважаючи на драконські заходи влади.

4. Давніший великодержавний патріотизм, що зумів притягати також інтонаціональні елементи до здійснювання імперіяльних завдань, виродився у вузький російський націоналізм, з усіма злочинними ознаками молодотурків і німецьких нацистів.

5. На оборону за збереження імперії, разом з російськими фашистськими елементами, заявиться велика більшість нинішнього партій-

ного і адміністративного апаратів, вищого командного складу армії, керівництва великих підприємств, — бож імперія становить для них життєву базу.

6. Внутрішня революція є неунікнена. Її носіями будуть не лише свідомі елементи поневолених народів, але й російські протирежимні кола, які не є конче за збереження імперії, а прагнуть передусім до свободи і демократії, до «усвідомлення» справжньої, не імперіяльної Росії, з її вартостями і традиціями. Ці, безсумніву шляхетні борці за ідеали, є природними союзниками поневолених народів. Невідомо, однак, наскільки вони численні та впливові, отже яку роль зможуть виконати у вирішальних подіях.

Уже від довшого часу серед правлячої верстви Радянського Союзу проходить процес «псевдоморфози». В мінералогії означає це процес, що виявлена форма якогось кристалу виповнюється зовсім іншим змістом. Отож у форму порожнього вже більшовизму вливається російський фашизм. А це означає передостанню фазу заникну імперії.

Треба усвідомити собі ще одну спадщину, зовсім відмінну від спадщини інших, недавніх імперій. На протязі понад пів сторіччя російсько-більшовицький режим доконав жакливого спустошення в людських душах. Запанувало масове суспільне хамство, визуття з усіх етичних норм, релігії, добрих обичаїв. Під час революції це масове хамство розлиється всюди і його вияви будуть жакливі. Але, особливо для поневолених народів, немає альтернативи, немає іншого виходу, як революція проти режиму та імперії. Кожний дальший рік зменшує навіть біологічну силу неросійських народів і збільшує загальне хамство. До зневіри і одчаю немає підстав, бо на такому чорному тлі з'являються світлі, геройські постаті, борці за шляхетні ідеали, які становлять приклад і виконують величезний притягальний вплив на всіх не здеправованих людей, отже в першу чергу на молодь. Завдяки таким постатям народи посідають величезну силу тривання і спроможність відроджування. За останні роки ми маємо яскраві приклади на те, як малі народи, без власної суцільної території, розпорошені серед чужого оточення і, здавалося, приречені на загибель — кримські татари, чеченці, а зокрема євреї — виявили незвичайну відпорність і наснагу зберегти свою національну особовість. Євреї доказали також, що можна з успіхом протиставитись навіть такому нелюдському режимові і здійснювати свої прагнення, виїзд до Ізраїлю. Отже ніхто не сміє «відписувати» жадного, навіть малочисленного і призабутого народу, який зберігає ще національну окремішність і має наснагу до власного життя. Тим більше стосується це до, напр., казанських татар і башкірів, яких територія оточена росіянами, а в містах росіяни становлять подавляючу більшість. Але ситуація може змінитись докорінно. Пригадаймо, в якому становищі на протязі сторіч були чехи і словаки. Вони також жили під всебічним тиском німців та угорців, були позбавлені вищих суспільних верств, у містах становили більшість німці, зглядно угорці. Але на протязі одного сторіччя передусім чехи, а за ними словаки стали повноцінними націями і відвоювали втрачені позиції та території. Казанські татари мають великі та славні традиції, на яких спирається їхня національна особовість. Окрім того вони мають за союзників не лише тюркські народи Середньої Азії і Кавказу, але також всі інші народи, поневолені Росією.

Же здавна усвідомлено, що жоден із поневолених народів у рамках російської імперії не є достатньо сильний, щоб самому досягнути визволення: постала прометеївська ідея спільної боротьби і сформувалась уже в першому етапі революції 1917—1918 рр. У 30-их роках ОУН плекала цю ідею, а під час другої світової війни, з ініціативи ОУН—УПА, створився спільний фронт; з УПА були і не-українські відділи. На чужині, після другої світової війни, постав Антибольшевицький блок народів (АБН), який, на жаль, викривив, сплосчив і звузив прометеївську ідею до декларативних виступів проти «інтернаціонального більшовизму». Окрім того до цієї штучної конструкції ввійшли поза українцями радше представники фашистсько наставлених груп інших народів, а патронують їй найбільш реакційні кола та особи в західному світі.

Щоби мобілізувати свободолюбні і демократичні сили неросійських народів у підрядянському блоці до спільної та узгодженої боротьби, аж ніяк не вистачає висування гасел «анти», ненависництва, негачії, реакційної настанови. Треба мати візію майбутнього ладу в світі і в своїх країнах. Треба плекати в різних ділянках дружні взаємини із співзвучними, демократичними колами інших поневолених народів, розбудовувати ясну концепцію спільної боротьби за інший лад та уклад сил на Сході, накреслити простірну картину взаємопов'язаних суверенних держав і перспективу співпраці у майбутньому.

Неправдою і дешевою агіткою є твердження російських імперіялістичних кіл на еміграції, що російську імперію треба зберегти і після повалення більшовизму, бо інакше на всьому просторі заіснує хаос, боротьба різних народів між собою за спірні терени тощо. Крім того російська імперія є конче потрібна, як забороло проти «жовтої небезпеки», тобто проти Китаю. І це і те повна нісенітниця. У Радянському Союзі є народи, вже здавна визрілі до суверенного життя. В загальному, бо подрібне з'ясування розсаджувало б розмір статті, йдеться про привернення самостійності сателітам і союзним республікам. Очевидно, всі народи, також ті, що нині є тільки островами в російському морі, мусять мати повні права та можливості свобідного розвитку в усіх ділянках. Нашою візією є спілка вільних народів нинішнього підрядянського блоку, яка вже зроджується і цементується в опільній боротьбі за свободу, в спільному прагненні до демократії в своїх країнах і в довкіллі, бо тільки демократичний лад може забезпечити повний розвиток усередині країни і добросусідські взаємини на зовні. Отож не йдеться про механічне, тимчасове пов'язання, зумовлене даною ситуацією, але про органічне вростання у велику спілку передусім тих народів, яких країни розташувались між Німеччиною і Росією (в етнографічних рамках), між Скандинавією і Перською затокою. Названі два великі народи завжди в історії мали загарбницькі прямування. Найбільша небезпека для всіх народів у просторі між ними була тоді, коли вони узгоджували між собою сфери впливів. Це може повторитись і в майбутньому.

Спілка менших, нині поневолених народів є диктована усвідомленням спільної історичної долі, конечністю перетривати лихоліття, взаємно допомагаючи собі, здобути повну свободу і незалежність, і врешті спільно оборонятись у майбутньому перед будь-якими зазіханнями із Сходу чи Заходу. Німеччина, поділена тепер на дві держави,

не виявляє агресивної політики. Колись, одначе, дійде до соборної Німеччини і невідомо, якою буде тоді її політика. Коли в висліді розпаду імперії постане національна російська держава, то вона мусить найперше доказати, що визбулась всяких «ревіндикаційних» претенсій та загарбницьких намірів. Проте для народів між Німеччиною і Росією завжди триватиме загроза, що ці два великі народи із загарбницькими традиціями, у сприятливій для них ситуації повернуться до давньої експансивної політики, щоб окремо, або на спілку, здобувати чужі простори.

У такому пляні договори в Ялті і Теграні не повинні нас дратувати. Ми жадною мірою не зацікавлені зміною кордонів у середньо-східній Європі. Теперішні кордони в цьому просторі є визначені справедливіше, ніж будь-коли в історії. Очевидно, тут і там, вони вимагають поправок, але це треба буде зробити щойно в умовах повної суверенности партнерів у безпосередніх договорах. Натепер треба всім виступати проти порушування кордонів, бо це викликало б тільки напруження і незгоду між народами і перешкоджало б у спільній боротьбі. Користь із всякої ревізії кордонів мали б тільки великі сусіди, на Заході і на Сході. В нашій спільній боротьбі йдеться не про зміну кордонів, а про зміну змісту в рамках цих кордонів і за національну суверенність. Виняток становлять кордони між Росією і її сусідами, бо вони визначені самою Москвою, є несправедливі і мусять бути зревідовані. З нашого боку йдеться не лише про південні частини Курщини і Вороніжчини, але також про простір між Доном, Волгою і Кавказом, який заселяють різні народи. Вони, в умовах повної свободи, мають виявити свої прагнення. Це не означає, що Україна висуває претенсії до цього простору, хоча це з геополітичної точки зору було б виправдане. Але Росія здобула цей простір силою і также колонізувала його, отже це не корінні російські землі. Йдеться далі про східні кордони Білорусії, балтійських країн і Фінляндії. Очевидно, штучно створена і прилучена до РРФСР Калініградська область (давніший Кенігсберг) має бути розділена між сусідні держави.

На протязі сторіч усі середньо-східні європейські народи перебували у сфері впливів імперіяльних потуг — Туреччини, Австро-Угорщини та Німеччини і Росії. Розгра між цими потугами проходила на території і коштом цих народів, що кривавились не за власні, а за чужі імперіяльні інтереси. Їх завжди ті або ті «визволяли», щоб запанувати самому. Серед підневільних народів поставали різні орієнтації, навіть «фільства»; zagrożені більше Німеччиною орієнтувались на Росію і схилялись до русофільства, zagrożені більше Росією, надіялись на Німеччину і схилялись до германофільства. Після першої світової війни зайшли в середньо-східному європейському просторі значні зміни; постав ряд самостійних держав засадничо на національній базі. Тільки на сході Польща, Румунія і Чехо-Словаччина захопили також чужі національні території. Але ця післяверзальська конструкція була крихка і зберігалася лише завдяки слабости переможеної Німеччини з одного боку і Росії, що переживала велику революцію, з другого. Концепція «малої антанті», тобто пов'язання Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини і Югославії під опікою Франції, що була тоді найбільшою континентальною потугою, не витримала життєвої проби. Держави, що входили до неї, не були до-

статньо консолідовані ні з національного, ні з господарського погляду і не розпоряджали відповідним мілітарним потенціалом, щоб бути заборолом і проти СРСР і ставити ефективний опір Німеччині, яка знову зростала в силу. Окрім того деякі народи, а зокрема національні меншости, були незадоволені поверсальським ладом і прагнули до його ревізії: угорці, словаки, болгары, хорваты, українці, білоруси. В ефекті, за порівняно короткий час, усі народи середньо-східної Європи дістались під панування нацистської Німеччини, а після другої світової війни під панування Радянського Союзу.

Натепер ситуація упростилась: усі народи між Німеччиною і Росією здобули гіркий досвід, визбулись як германофільства, так і русофільства та усвідомили, що допомога зовнішніх потуг є радше ілюзорна. Отже треба розраховувати перед усім на власні сили. Проте власні сили поодиноких народів не вистачають, щоб визволитись з-під «опіки» Кремля. Це показали події в Польщі та Угорщині 1956 року, в Чехо-Словаччині 1968 року. З того випливає, що тільки спільні і синхронізовані заходи та зусилля можуть довести до бажаного успіху.

Оскільки поверсальська конструкція в середньо-східній Європі показала слабкою та крихкою і не видержала історичної проби, то у майбутньому на потребу є інша спілка народів, більша простором, кількістю людности і геополітичною вагою. Таку спілку мають створити нинішні сателіти, Югославія, балтійські республіки, Білорусія і Україна. Блок цих народів займає простір понад 2,5 млн км кв, з людністю понад 200 млн. До цього блоку можуть пристати Фінляндія, народи Кавказу, Туреччина.

Варто підкреслити, що члени цієї спільноти не є «слабо економічно розвиненими країнами». Навпаки це натепер уже значно індустріалізовані країни, з великою динамікою і можливостями дальшого розвитку.

Подібна історична доля і спільна боротьба проти одного ворога з'єднує. Немаловажним, хоча не конче позитивним фактором є те, що всі ці народи мають тепер майже тотожний побутовий стиль життя, соціальну та економічну структуру, що в висліді творить тип «підрадянської людини», відмінний від «західної людини».

Боротьба за визволення, якщо не має вичерпуватись у спалахуванні бунтів, вибухів спонтанного опору серед окремих народів і в різних часах, вимагає великої візії, спільної усім — іншого внутрішнього ладу, демократії, культурної і господарської співпраці. У самвидавній літературі пишеться багато про гуманність і справедливість майбутнього ладу, про права людини, про демократію, але не зустрічаємо серед тих писань виразно зарисованої реорганізації простору. Виринає враження, що в тому відношенні панує якась непевність, може й безпорадність. Не виключаємо, що нинішній розклад сил у світі настроює інакше думаючих у підрадянському блоці радше скептично, недовірливо, можливо навіть що є страх перед радикальною зміною відношення сил у світі. Бо й справді, на яку зовнішню допомогу можуть розраховувати т. зв. «дисиденти»? Адже, згідно з масивною режимовою пропагандою, підрадянський блок є «оточений» страшними ворогами: реванжистською Німеччиною, якій сприяють США, із заходу і також ніби дуже агресивним Китаєм із сходу. А тим часом на заході ніхто не говорить і мабуть не думає

про розпад російської імперії. Російські еміграційні кола, хоча наставлені антибільшовицько, вперто і послідовно проповідують, що російська імперія має бути збережена для добра всього людства. Щойно останнім часом Китай заговорив ясною мовою про традиційну агресивність та експансивність російської імперії, з чого виникає потреба розчленування цієї імперії на ряд національних держав.

Отож завданням і метою всіх підневільних народів є спільними зусиллями і скинути російський диктат, здійснити власні суспільні моделі і зберігати на майбутнє досягнутої свободи і самостійності. Перетворення підрадянського блоку на низку національних держав становитиме стабілізацію і консолідацію величезного євразійського простору, подібно, як сконсолідувалась західна Європа на базі самостійних, рівноправних держав. У підрадянському блоці, за винятком росіян, немає великих народів, отже ніхто не зможе, а напевно і не захоче стати гегемоном. Постійна загроза з російського боку стимулюватиме інші народи до співпраці і спільних оборонних заходів.

Наше середовище від десятиріч послідовно пропагує мир із сусідами та національними меншостями. Така наша настанова впливає передусім із моральних спонук і коріниться в нашій давній і поточній історії. Знаємо тепер, що це повністю відповідає переконанням наших патріотів в Україні. Очевидно, прагнемо до того, щоб українська держава в майбутньому була сильна і впливова, але не шляхом експансії і підбоїв. Київ промінювати має в культурній, науковій, суспільній і господарській сферах. Ми впевнені, що крокуємо правильним шляхом і тим здобудемо довір'я та прихильність співзвучних кіл серед наших сусідів і серед національних меншостей в Україні. Також до російської меншости ставимось гуманно і справедливо, але вимагаємо від неї повної лояльності. Росіяни мусять доказати своєю поставою і поведінкою, що з ними можна жити по людському. Завданням прогресивних російських кіл є докладати найбільших зусиль, щоб хоч якоюсь мірою очистити російський народ від дотеперішніх злочинів, які імперіялістичне керівництво і його вислужники виконували від імени російського народу для потужности російської імперії.

Народи середньо-східної Європи є вже тепер господарсько тісно пов'язані між собою і взаємозалежні. В майбутньому вони мають затіснити співпрацю в рамках Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), без домінуючої участі Росії. Очевидно, було б ілюзорним та безглуздим ізолюватись господарсько від Росії. Йдеться про те, щоб у першу чергу згармонізувати господарську співпрацю між собою, на базі рівного партнерства і тим послабити господарську залежність від Росії. Не було б корисним і доцільним, щоби середньо-східні європейські держави в'язались поодинокі із Європейською спільнотою (ЕГ), бо вони тоді дуже швидко підпали б у господарську залежність від потужного партнера.

Усі народи середньо-східної Європи пережили глибокі соціальні перетворення, справжню соціальну революцію, і це незворотний процес. Країни західної Європи не пережили соціальної революції, вони в тому відношенні ще відстають, а соціальні перетворення проходять у них помалу, еволюційним шляхом. Замість аргументів на таке твердження, наведу думку визначного німецького соціолога, спів-автора папських соціальних енциклік, єзуїта, проф. Нель-Бройнін-

га. Аналізуючи соціальні структури обидвох Німеччин, він дійшов до висновку, що у випадку возз'єднання доведеться перевести глибинні соціальні реформи передусім на терені Західної Німеччини. Бож не все, що сталося на сході Європи, треба засудити і відкинути. Найбільшим лихом є російське панування і диктатура однієї партії. Інші речі є менше важливі, деякі з них навіть позитивні. Всякі реакційні намагання, тобто повернення передреволюційних відносин у країнах Радянського Союзу, або передвоєнних відносин у сателітних державах є просто злочинні, зрештою за святих умов нездійсненні. Спільнота середньо-східніх Європейських держав розпоряджатиме великим господарським, особливо промисловим і мілітарним потенціалом; вона зможе успішно протиставитись евентуальній агресії з боку Росії чи Німеччини, навіть обидвох разом. Ці потенційні вороги матимуть дуже малу можливість вигравати народи одні проти одних, так як це робили в минулому.

І ще одне: всі народи між Німеччиною і Росією на протязі ХХ ст. пережили і переживають дуже твердий історичний досвід: окупацію, ніби крайньо правих, німецьких нацистів і, ніби крайньо лівих, російських більшовиків. Ці народи ґрунтовно пізнали і тих і тих, і вони стали відпорними супроти всяких лже-ідеологій. Їхня політична думка очистилась, зрівноважилась, вишляхетніла.

Не будемо тут накреслювати форм спільноти чи союзу народів, це натеper не реальне і не потрібне. Форми виробляться в процесі творення спільноти. Покищо можна прийняти засаду: стільки національної свободи для кожного партнера спільноти, як можливо, і стільки спільного пов'язання, як конечно. Очевидно, що всі партнери, не зважаючи на те чи вони сильніші чи слабші, повинні мати такий самий голос при співвиришуванні проблем.

У культурному відношенні всі ці народи не мали сприятливих умов і спроможностей розвивати та повністю виявляти свої духові сили. А резервуар цих сил величезний, не вичерпаний і не зужитий. У мозаїці різних мов, культур, релігій, окремих національних традицій, наче в барвній китиці квітів, виявиться багатство творчого вияву, різnorodності в гармонійній цілості. Якраз серед цих народів, що розташувались «між сходом і заходом», в умовах свободи і національної незалежності може дійти до синтезу цінностей Заходу і Сходу. А зрештою, де, в якому просторі, в якому колі людство може сподіватися духового відродження, ренесансу культури і мистецтва?

*

Повертаючись до нинішньої твердої дійсності треба сказати, що хоча накреслена концепція була б найдоцільнішою в здійсненні, то не вважаємо її за єдину можливість визволення, бо це дорівнювало б якійсь яловій ідеології. Може показатись, що в стремлінні до такої розв'язки виринуть перешкоди і доведеться робити всілякі відхилення. Партнерів багато і звести всіх до одного знаменника — велике і важке завдання. Але накреслена концепція має за завдання не лише змалювати картину майбутнього, але й вже тепер стимулювати шляхи та методи нашої поточної політики. Кожний почин, публікація, дія, що вміщаються в накреслені рамки, становить вклад у велику будівлю.

МИТР. ПРОТ. МИХАЙЛО КОРЖАН:

СОБОР НЕЗДІЙСНЕНИХ СПОДІВАНЬ

В Парижі відбувся, 29 і 30 червня і 1 липня 1973, Надзвичайний собор Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Це був уже третій з черги собор УАПЦ, після елекційного в Оттобруні біля Мюнхену у вересні 1969 року, під час якого соборові учасники — духовенство і миряни — вибрали на овдовілу катедру голови УАПЦ митрополита Української православної церкви (УПЦ) у США Мстислава (Скрипника).

В наслідок цього вибору заіснувала між УАПЦ в Європі, Австралії та Новій Зеландії і УПЦ у США свого роду персональна унія. Вона довела — після поповнення ієрархії УАПЦ єпископом Орестом (Іванюком) — до створення спільного собору єпископів, що було одним з дуже поважних кроків у напрямі об'єднання всіх православних митрополій та інших деномінацій в єдину Українську православну церкву в екзилі і унормування її канонічно-правного статусу в лоні Вселенської православної церкви. З тої точки погляду рішення згаданого Собору прокликали до життя Комісію для зв'язків з іншими українськими православними церквами — було дуже важливим. Не менше важливою була теж постанова відбувати частіше, в міру потреби що-три роки, собори УАПЦ. Стосовна постанова звучала: «Конечність дальшого удосконалення організації Української Автокефальної Православної Церкви та посиленої обслуги вірних вимагають частішого скликування її Соборів. У зв'язку з цим Собор постановляє: — зобов'язати Митрополита УАПЦ до скликування звичайних Соборів що-три роки. Час чергового звичайного Собору Української Автокефальної Православної Церкви — Собор визначає осінь 1972 року. Ця постанова була зумовлена тим, що покійний Первоієрарх УАПЦ Блаженніший митрополит Ніканор (упокоївся в ночі 20/21 березня 1969 р.) в наслідок тяжкої і довготривалої серцевої недуги — на протязі довгих років не скликавав собору УАПЦ і через те контакти ієрархії УАПЦ з духовенством з одного боку, а духовенства з вірними з другого дуже послабли, на тому терпіла як пасторальна, так і церковно-релігійна праця УАПЦ.

ТРЕТІЙ ЗВИЧАЙНИЙ СОБОР УАПЦ В ЛОНДОНІ

Виконуючи повищу постанову, митрополит Мстислав, Вище церковне управління і Рада митрополії скликали на 13—15 жовтня 1972 року до Лондону Третій собор УАПЦ. Згідно з традицією, запрошено до участі в ньому ієрархію УАПЦ, духовенство, членів Вищого цер-

ковного управління, членів Ради митрополії, делегатів миряд від поодиноких парафій і, як раніше, також гостей.

Діяння цього звичайного собору в Лондоні — в якому взяла участь владики Мстислав, Орест, Константин, 19 священників та 40 мирян — стояло ще під свіжими враженнями смерті (6 липня 1972) Вселенського константинопільського патріярха Атанагораса I, великого покровителя УАПЦ та гар'ячого речника оформлення її канонічного статусу в лоні Вселенської православної церкви, вибору нового Вселенського патріярха Деметріуса I (16 липня 1972) і врешті посиленого наступу Російської православної церкви на УАПЦ, з настановою «привернення її на лоно Матері-Церкви», тобто канонічно-правного підпорядкування під юрисдикцію Московського патріярхату. А до цього часу Російська православна церква буде вести акцію компромітування УАПЦ в очах інших автокефальних церков, особливо в очах Вселенського константинопільського патріярхату.

Ці три події дуже істотно вплинули на звернення, резолюції та постанови собору в Лондоні. Соборовим делегатам йшлося в першу чергу про те, щоб з одного боку закріпити зв'язки з Вселенським патріярхатом в Константинополі, а другого відбити усі наступи Московського патріярхату і зробити дальші кроки в оформленні канонічного статусу УАПЦ. Все це знайшло вираз у наступних резолюціях: у резолюції число три сказано: «Учасники Собору схилиють голови над свіжою могилою передчасно спочилого Святішого Вселенського Патріярха Атанагораса, що 25 років офірно і мудро очолював Вселенську Царгородську Патріярхію та гідно й успішно обороняв Вселенське Православ'я перед наступом на нього зорганізованого Москвою безбожництва і російського імперіялізму. Пам'ятаючи батьківське ставлення Покійного Патріярха до нашої Церкви та його глибоке розуміння великої трагедії, що її переживає український народ в теперішню добу, Собор закликає вірних УАПЦеркви до горячих молитов за душу Великого Ієрарха».

Собор привітав нововибраного на вселенський патріярший престол Святішого Деметріуса I, побажав йому Божих ласк і щедрот на шляху служіння Вселенській православної церкві та сповнити заповітну мету покійного патріярха Атанагораса I, тобто довести до скликання VIII Вселенського собору православних церков. Далі було висказано надію, що нововибраний патріярх оборонятиме православної церкви перед намаганнями Москви стати «Третім Римом».

А в резолюції число одинадцять находимо, м. і., ствердження, що «вже сам факт існування Української Православної Церкви у вільному світі та постійно зростаючі її здобутки, зокрема в галузі збагачення скарбниці духово-культурних цінностей, викликають дику й всенаростаючу ненависть Москви до нашої церкви... Оперуючи явною неправдою, провід Московської Патріярхії й особливо Патріярх Пімен започаткували ганебну та очорнюючу нашу церкву акцію перед Вселенською Царгородською Патріярхією і іншими церквами у світі, виявляючи при цьому безмежну ненависть до всього українського та нічим не прикритий московський шовінізм».

«Собор осуджує потоптання Московською Патріярхією заповітів Христа про любов до ближнього та рішуче протестує проти очорнювання прадідної Церкви українського народу — Св. Української Пра-

вославної Церкви, до речі — Церкви Матері Московської Православної Церкви, перед іншими християнськими Церквами і, особливо перед Вселенською патріархією і іншими патріярхами Сходу. За особливо ганебний вчинок Собор вважає спробу Московського Патріярха Пімена здобути від Покійного Патріярха Атенасора згоду і поміч для підпорядкування Української Православної Церкви, що існує у вільному світі, Московській Патріярхії. Крім того Собор протестує проти діяльності Екзархату Московської Патріярхії в Києві, яка всеціло спрямована на знесилення церковного життя в Україні та русифікацію населення України через Церкву...» Далі Собор зареєстрував посилену активність агентів Московського патріярхату серед православних українців у вільному світі, особливо в Канаді та в США.

У телеграмі до Вселенського патріярха Деметріуса I, — що її з доручення Собору підписали владика Мстислав, Орест і Константин — УАПЦ запевнює про її відданість престолові Вселенського патріярхату. Цей Собор покликав теж спеціальну комісію в складі о. протопресвітера Паладія Дубицького і братів П. Левака та А. Костюка, яким доручив підготувати інформацію для Надзвичайного собору УАПЦ у червні 1973 р. у Парижі про дальші можливості об'єднання всіх трьох православних митрополій в єдиній Українській православній церкві. Стільки щодо передісторії Надзвичайного собору УАПЦ у Парижі, який ми назвали «Собором нездійснених сподівань». Нездійснених сподівань тому, бо він мав би бути кінцевим щодо: а) об'єднання всіх трьох митрополій в єдину Українську православну церкву в екзилі; б) створення єдиного і постійного Собору єпископів для всієї церкви; в) оформлення її канонічно-правного статусу у Вселенській православній церкві; г) запевнення участі для ієрархії УПЦ у запланованому VIII Вселенському соборі православних церков. А тим часом він стався Собором, який майже ніякої вище названої проблеми не розв'язав як слід. Уже під час собору, після нього і до нині не втихають голоси духовенства та церковно-заангажованих мирян, які знову почали відстоювати засади т. зв. практичної, а не канонічної автокефалії УАПЦ.

СВІТЛА І ТІНІ ПАРИЗЬКОГО СОБОРУ

Вже сама кількість учасників Надзвичайного собору УАПЦ в Парижі — 4 єпископи, 23 священники та 53 миряни, у тому числі 2 єпископи, 4 священники та 4 миряни від УПЦ у США і декілька осіб з Австралії — свідчила про те, що УАПЦ стоїть на порозі нового етапу її діяльності в діаспорі та остаточного канонічно-правного оформлення. В тому напрямку скріпило соборових делегатів привітання теперішнього Первоієрарха Української греко-православної церкви в Канаді (УГПЦ) і голови її Собору єпископів, архієпископа Михайла (Хорошого). Він, вітаючи Собор УАПЦ у Парижі, сповістив від Собору єпископів та Духовної консисторії УГПЦ, що вони визнали за необхідне створити спільний Собор єпископів усіх трьох митрополій, поскільки між тими митрополіями, починаючи з вересня 1961 року існує вже духове об'єднання. Принявши це до відома, соборові делегати в Парижі, маючи на увазі координацію дії взагалі, зокрема в галузі репрезентації українського православ'я перед Все-

ленською церквою і зовнішнім світом, визнали за доцільне створити при майбутньому Соборі єпископів трьох митрополій, постійно діючий секретаріат, як координуючу установу. Таким чином була усунена остання значна перешкода на шляху до створення єдиної Української православної церкви на чужині. Тут свідомо сказано «остання значна перешкода», бо всіляких, хоча менших перешкод, є ще дуже багато.

Що ж стосується до справи канонічно-правного оформлення УАПЦ у лоні Вселенської церкви, то й тут зроблено деякі, хоча на нашу думку, не цілком рішучі і недостатні заходи. Собор ствердив, що він «повсякчасно пам'ятає про те, що Вселенська Царкогордська Патріархія була Церквою-Матір'ю Української Православної Церкви та що наша Церква була першою Церквою-Дочкою тієї Патріархії на Сході Європи... і тому для зовнішнього вияву ставлення УАПЦ до Патріяршого Трону в Царгороді доручає єпископам УАПЦ поминати під час богослужень ім'я Вселенського патріярха». Собор рішив за необхідне продовжувати і зміцнювати зв'язки УАПЦ із Константинопільським патріярхатом, бо ці зв'язки, як сказано у рішенні собору, «будуть необхідні для майбутнього Св. Православ'я на Сході Європи і відновлення УАПЦ в Україні». Собор віддав пошану повікнезбутньому добродієві Української православної церкви в діаспорі, покійному патріярхові Атенагорасові I, який «постійною увагою, широким прихильністю та батьківською опікою» засвідчив своє позитивне ставлення до УАПЦ в її змаганні за право рівності серед інших автокефальних церков.

Вітаючи нинішнього Вселенського патріярха Деметріоса I, Собор висловив одночасно надію, що «Його Святість буде таким же Добрим Пастирем та опікуном православних українців, яким був його славний Попередник, блаженної пам'яті Патріярх Атенагорас».

До дальших позитивів діяння Надзвичайного собору УАПЦ у Парижі слід зарахувати і привітання для рішення Вселенського патріярха про скликання VIII Вселенського собору православних церков і доручення Соборові єпископів подбати про належне заступництво УАПЦ на Вселенському соборі.

Собор у Парижі визначив теж дуже докладні рамки, в яких мали б здійснюватися в майбутньому зв'язки із Вселенським константинопільським патріярхатом: вони мають спиратися на «непорушності випробуваного права нашої Церкви на незалежність у внутрішньому її управлінні, тобто — на засаді автокефальності».

Отже, для об'єднання всіх трьох митрополій в єдину Українську православну церкву і для створення спільного Собору єпископів — зроблено все, що треба було зробити (до речі, це увінчалось успіхом, бо напередодні II СКВУ в Торості дійшло до об'єднання трьох митрополій і оформлення Собору єпископів, як найвищого керуючого чинника в Українській православній церкві на чужині) — то Собор у Парижі свідомо уникав конфронтації з реальною дійсністю і не зробив ніяких конкретних заходів щодо оформлення канонічного статусу УАПЦ на еміграції. А це, попри створення спільного Собору єпископів, є черговим і найважливішим завданням повернення УАПЦ на лоно Вселенської церкви.

Соборові делегати — отці і миряни — захоплені внутрішніми успіхами УАПЦ та її досягненнями в духово-культурній ділянці,

про що вони довідалися з доповіді владик: Мстислава, Марка, Іова та Ореста, і заабсорбовані обороною УАПЦ перед наступом Російської православної церкви, вважали, мабуть, що вистачають тільки декілька тивні з аяви собору, — що Вселенський константинопільський патріархат — був Матір'ю — Церквою для Української православної церкви; що патріарх Атенагорас I «обдаровував своєю постійною увагою, щирою прихильністю та батьківською опікою УАПЦ»; що він обдаровував УПЦ св. Миром; що вніс до реєстрації православних канонічних єпископів наш єпископат; що він «віддавав честь Владиці Митрополитові, як голові незалежної Церкви» і врешті, що «новий патріарх Деметріос I також вислав Послання на ім'я Митрополита, в якому визнав канонічність єпископів УПЦ і доручив своїм екзархам встановити з ними контакт. Це все, на їхню думку, вистачає, щоб і на далі зберігати існуючий статус, і що в тому напрямку не треба робити дальших заходів для остаточного оформлення канонічного становища УАПЦ. Тому Собор УАПЦ у Парижі просто «доручив Соборові єпископів подбати, щоб УАПЦ була належно заступлена на тому Соборі». Але ж соборові делегати мусіли б знати, що участь у VIII Вселенському соборі православних церков можуть взяти лише ті патріархати, автокефальні і автономні церкви, до яких канонічного статусу не має ніяких застережень і з якими існує молитовне єднання. Якраз цього, покищо, немає коли йдеться про всі три митрополії — УАПЦ в Канаді, УПЦ в США і УАПЦ в Європі, Австралії та Новій Зеландії. Це не є нова проблема і доки не буде канонічного визнання, то старання про участь УАПЦ у Вселенському соборі не мають жадних підстав.

Десять років тому, в статті автора нинішних розважань уже порушувано ті проблеми. З того часу зроблено дещо, але основних проблем таки не розв'язано. У статті «Українська православна церква і екуменічний рух» («УС», чч. 10-12, 1963 р.) ми дійшли до таких висновків:

1) жодна деномінація української православної церкви на чужині — УГПЦ в Канаді, УПЦ в США, УАПЦ-Соборноправна в США і УАПЦ в Європі — в світлі канонічного права Вселенської церкви не є автокефальними...

2) всі названі деномінації практикуючи фактичну, а не канонічну автокефалію, поставили себе в становище повної ізоляції від Вселенської церкви...

3) це є ненормальне становище і змінити його лежить не лише в інтересі самої Української православної церкви, але в інтересі всього українського народу як на батьківщині, так і на чужині,

4) вихід з цього становища може бути тільки такий, що поодинокі церкви об'єднуються не лише декларативно, але фактично в одну єдину Українську православну церкву на чужині, з єдиним її головою, з єдиним собором єпископів, з єдиним церковним управлінням і... оформлять її канонічний статус, чи то як екзархат Вселенського константинопільського патріархату, чи то як автокефальну церкву,

5) даліше практикування фактичної, а не канонічної автокефалії... позбавить її участі в запланованому VIII Вселенському соборі...

6) в силу політичних умов Московський патріархат із своїми єпископами з України залишиться єдиним речником української православної церкви на форумі VIII Вселенського собору...»

Коли писалось ці рядки десять років тому, дещо змінилося, дещо стало неактуальним. Змінилося те, що всі три митрополії увійшли в молитовно-євхаристійне єднання з Вселенським патріархом і деякими іншими патріархами та автокефальними церквами, Вселенський патріархат визнав канонічність теперішніх єпископів УГПЦ, УПЦ і УАПЦ. Неактуальною стала вимога створення спільного собору єпископів трьох митрополій. Але далі залишилася нерозв'язною найважливіша проблема, канонічне оформлення статусу об'єднаних в одній Українській православній церкві трьох митрополій у рамках Вселенського православ'я. Вище згадана небезпека, що Українську православну церкву на запланованому Вселенському соборі заступатимуть лише єпископи Київського екзархату Російської православної церкви, не змінилося ні на дрібку. А дата відбуття Вселенського собору вже не така далека і треба б поспішати.

Про те, що соборові делегати в Парижі не вжилися в ту життєву дійсність, в якій перебуває УАПЦ під сучасну пору, і що вони потрактували звіт митрополита Мстислава про зв'язки з Вселенським константинопільським патріархатом як «вжеоформлення» УАПЦ у Вселенській церкві — свідчать такі факти: В. Мулик, один із секретарів Надзвичайного собору в Парижі, коментуючи його рішення про відношення УАПЦ до Вселенської церкви, писав у статті «Подія, що відіб'ється луною в Україні» («Українське слово», ч. 1649, 8 липня 1973) таке: «У змаганнях і заходах за визнання УАПЦ і українського православ'я та здобуття незалежного йому місця в лоні Вселенської Православної Церкви багато зрозуміння виявив Царгородський Патріарх сл. п. Й. С. Атенаторас. З його смертю та посиленою активізацією на міжнародному відтинкові Московської Патріархії, в останніх роках збільшилися труднощі. Однак завдяки наполегливим і послідовним зусиллям Владика Митрополита Мстислава українське православ'я має вигляди крок за кроком здобувати все нові позиції. При чому в міжнародній акції сприяє і той факт, що сьогодні УАПЦ і Українська Православна Церква в США настільки себе утвердили і мають такі великі здобутки, що вони не потребують благи і жебрати. Вони вже пропонують» (підкреслення мої — М. К.).

Також голова ПУН-у, Олег Штуль-Жданович, виголошуючи слово на бенкеті УАПЦ з приводу успішного закінчення собору, з притиском відмітив, що «наша Православна Церква мусить жити, мусить мати своє місце й давати свій вклад у Вселенське Православ'я, бо тільки таким шляхом зможе вона плекати високі ідеали й вартості Українського Православ'я» («Українське слово», ч. 1650, 5 серпня 1973).

Вже ці два факти ладні внести певну дезорієнтацію серед української православної громади в діяспорі. Бо, на нашу гадку, дуже помиляється соборовий секретар В. Мулик, коли він уважає, що УАПЦ та УПЦ настільки вже себе утвердили і мають такі великі здобутки, що «не потребують благи і жебрати» та що можуть тільки «пропонувати». Так воно не є. Старань про оформлення каноніч-

ного статусу УАПЦ не можна трактувати як «жебрання чи благання», а тільки як конечні та невідкладні заходи нашої православної церкви оформити себе в лоні Вселенської церкви. Такими заявами соборові делегати відсвіжують, здавалося б уже призабуті, давніші твердження деяких владик УАПЦ: «Нашу церкву як автокефальну визнає народ й тому нам не треба ніякого визнання ні від Константинополя, ні від Варшави, Риму чи Москви». Нині висувається не менше вагомий аргумент сили, яку, нібито, уявляють собою УАПЦ та УПЦ з їхнім шестичленим Собором єпископів, їхніми 184 священиками, діяконами та піддіяконами і приблизно стільки ж парафіями, розкиненими в Європі, США, Австралії та Латинській Америці.

Слово-привітання для УАПЦ у Парижі головою ПУН-у може викликати серед читачів чи слухачів враження, що взаємини УАПЦ із Вселенським патріархом уже нібито такі суцільні і мають вже канонічно оформлений характер, що УАПЦ «може давати свій вклад у Вселенське Православ'я».

Виходячи з «позицій сили», Надзвичайний собор УАПЦ у Парижі схвалив деякі постанови не конче зрозумілі, навіть дивні. Так, напр., Собор доручив духовному прововоді УАПЦ зміцнити зв'язок з Вселенським патріархом, стати в обороні його прав та привілеїв і бути його допоміжним у «його тяжких тепер обов'язках оборони Вселенського Православ'я перед наступом на нього сил зла і безбожності». Як уявляли собі соборові делегати оцю допомогу Вселенському патріархатові? Де та якими засобами вона мала б бути здійснювана? Не заперечуємо, що такий наступ на Вселенського патріарха і на його провідну роллю в православ'ї практикується, зокрема на т. зв. Всеправославних конференціях на острові Родосі, або в інших місцевостях. Але на тих конференціях немає представників УАПЦ, з огляду на недостачу її канонічного оформлення. Таку оборону ведуть, і то з успіхом, інші православні церкви, незалежні від Московського патріархату. Вони, принаймні дотепер, не програли ні одного «бою».

«Позиція сили» лягла також в основу постанови Надзвичайного собору УАПЦ у Парижі, де сказано, що формальне виявлення зв'язку УАПЦ з Вселенським константинопільським патріархатом має бути побудоване на «непоручності віками випробуваного права нашої Церкви на незалежність у внутрішньому її управлінні, тобто — на засаді автокефальності». Цією постановою соборові делегати хотіли підкреслити, що вони можуть домовлятися з Вселенським патріархатом, як рівний з рівним, або іншими словами, як одна автокефальна церква з іншою, теж автокефальною церквою. Що так не є, — знають дуже добре владики, духовенство та частина мирян УАПЦ. Чому ж тоді схвалювати такі постанови і відгороджуватися далі від Вселенського православ'я? Тоді вже краще «очікувати пропозицій», як заявляє соборовий секретар В. Мулик. Що таке «очікування» триватиме дуже довго, на всякий випадок довше, ніж відбуття запланованого VIII Вселенського собору, — для нас зовсім ясне.

СПІЛЬНИЙ СОБОР ЄПИСКОПІВ — ТАК, КАНОНІЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ — НІ

Українська преса в екзилі опублікувала «Комунікат» (без підпису), з якого виходить, що 30 жовтня і 1 листопада 1973 р. відбувся в

Торонті (Канада) Собор єпископів і представників вищих церковних управлінь трьох православних митрополій — УПЦ в США, УГПЦ в Канаді і УАПЦ в Європі.

Цей собор ствердив однодушно, що всі вище перелічені митрополії становлять одну Українську православну церкву у вільному світі. Зовнішнім виявом цієї єдності має бути Собор єпископів та вищих церковних управлінь, що збиратиметься принайменше раз у рік, або в разі потреби. Що ж стосується канонічного оформлення, вже нібито єдиної Української православної церкви, то в «Комунікати» сказано так: «Вважаючи зв'язки наших митрополій з Вселенським Православ'ям за корисні, Собор Єпископів і представників вищих церковних управлінь... заявляє, що взаємовідносини з Царгородською Патріархією, як традиційним центром Вселенського Православ'я, залишаються на базі повної автокефалії Української Православної Церкви у вільному світі» (підкреслення наші — М. К.).

Заки розглянути докладніше рішення про т. зв. зв'язки з Вселенським православ'ям на базі «повної автокефалії», треба сказати найперше: згаданий «комунікат» (який так ентузіастично був прийнятий учасниками II СКВУ в Торонті) майже нічого нового не вносить як щодо самого поєднання трьох митрополій, так і до внутрішнього оформлення «єдиної» Української православної церкви, а також до справи її відношення до Вселенської церкви. Все це вже було, все це вже відоме. І відоме також, що з подібного однодушного поєднання — нічого не вийшло. Відомо, що 28 квітня 1960 року відбулася у Вінніпезі третя з черги конференція всіх трьох митрополій УГПЦ, УПЦ і УАПЦ, яка закінчилася виготовленням «Соборного Послання спільного Собору Єпископів і Представників вищих церковних управлінь УПЦ в США, УГПЦ в Канаді та УАПЦ на еміграції». У тому (з-перед 13 років) посланні говориться і про однодушне поєднання всіх трьох митрополій, і про створення єдиної Української Православної Церкви, навіть про єдину її зовнішню репрезентацію. А відповідаючи на пропозицію екзарха Вселенського патріархату єпископа Яковоса взяти участь у конференції для оформлення канонічного статусу самих єпископів та їхніх митрополій, всі три митрополії заявили, що вони «постали волею українського народу», без допомоги будь-яких інших православних церков; вони мають повне право і кінцеву потребу на самостійне існування і розвиток на засадах повної автокефалії. Тому ніякі сторонні чинники (тобто Вселенський патріарх, з якого доручення діяв екзарх Яковос) не мають права квестіонувати її канонічності. Відповідь єпископові Яковосові кінчилася заявою: «Українська Православна Церква може зноситися та кооперувати з іншими Православними Церквами тільки як автокефальна, як рівна з рівними» (підкреслення наше — М. К.).

Тепер, після опублікування нового «Комунікату», все залишилось по-старому: існують далі три українські православні митрополії, які називають себе своїми давніми назвами — УГПЦ, УПЦ і УАПЦ; існує окремий єпископат з окремими юрисдикційними повноваженнями; існують самостійні вищі церковні управління. Постає Собор єпископів, який повинен збиратися на наради раз до року, або в міру потреби (це нове), але не сказано хто є головою Собору єпископів Української православної церкви: — владика Михаїл, найстарший віком архієрей?

а чи владика Мстислав, ініціатор такого нового поєднання? Коли б потрактувати дослівно опублікований комунікат, то ця духово об'єднана церква не має навіть одного спільного тіла для взаємин з іншими православними церквами, а передовсім із Вселенським патріархатом. Бож у цьому комунікаті сказано: «зв'язки наших митрополій з Вселенським Православ'єм» (наші підкреслення — М. К.), отже окремих митрополій, а не об'єднаної церкви. Реасимуючи, повторяємо ще раз те, що ми писали 10 років тому:

1. Не лише духове, але й конкретне об'єднання всіх трьох митрополій: УГПЦ, УПЦ і УАПЦ в єдину Українську православну церкву, з одною назвою, одним постійно діючим і згідно з приписами православної церкви оформленим Собором єпископів — становить лише один дуже важливий крок на шляху до її канонічного оформлення.

2. Підкреслювати «позицію сили» і самовизнання автокефального устрою Української православної церкви, тобто дальше практикування фактичної, а не канонічної автокефалії, тільки далі ізолюють нашу церкву від Вселенського православ'я.

3. Без канонічного оформлення статусу Української православної церкви, навіть при позитивному ставленні до неї Вселенського патріархату, наші єпископи не зможуть, як її представники, взяти участі в запланованому VIII Вселенському соборі православних церков.

4. Інтереси Української православної церкви і української спільноти в екзилі взагалі вимагають остаточної розв'язки цих наболілих проблем, і то єдино в душі вселенського православ'я для наших церковних і національних, а не власних вузьких, загумінкових інтересів.

АТАНАС ФІГОЛЬ:

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЯСПОРИ НА ТЛІ ІІ КОНГРЕСУ СКВУ

Конгрес української вільної політичної думки (КУВПД) має два головні комплекси дослідів. Перший — це батьківщина і всі процеси — політичні, економічні, культурні, церковні, соціальні, — що проходили і проходять там. Другий — це українська людина поза межами України, в діяспорі. Цей другий комплекс важливий особливо тепер для нас, українських людей, що наслідком історичних обставин знайшлися у вільному світі. Тут ми можемо творити своє політичне життя і, більше чи менше ефективно, діяти на користь батьківщини. Тепер це зокрема важливе, бо Україна загрожена в підставах своєї екзистенції шовіністичною політикою російського окупанта.

Першому комплексові питань відведено в працях КУВПД дотепер головне місце. Понад два десятки доповідей відбулися на студійних семінарах в Європі, в Америці і в Канаді. Справам української діяспори присвячено досі мало уваги, а й це головно в зв'язку із затяжною кризою в УНРаді, докладніше з поступовим процесом ліквідації Державного центру УНР.

Нині є спеціальна нагода розглянути другий комплекс проблем на тлі ІІ Конгресу СКВУ, що відбувся в перших днях листопада 1973 року в Торонті. Як учасник І Конгресу СКВУ в Нью-Йорку (1967 р.) і теж ІІ Конгресу СКВУ в Торонті, хочу проаналізувати проблеми української діяспори на тлі обидвох конгресів, зосереджуючись передусім на останньому, і зробити деякі підсумки та висновки.

Для аналізу проблем української діяспори ІІ Конгрес СКВУ надається особливо, бож на ньому була можливість зустрінути учасників-делегатів і гостей із двадцяти країн українського поселення в вільному світі, почути від них інформації про все наше організоване життя, про цілий ряд важливих та нерозв'язаних проблем. Іншими словами цей Конгрес становив неначе сочку, через яку можна було бачити наше життя в різних країнах світу.

Якщо говорити про історичність ІІ Конгресу, то передусім у тому значенні, що його треба вважати позитивним кроком уперед, позитивним продовженням того, що почалось шість років тому. На запитання, в чому історичність СКВУ, я відповів був тоді так:

Поперше: Після створення Української Національної Ради в 1948 році, це друга найбільша подія в організованому житті вільних українців. Це спроба, після двадцяти років, нарешті завершити організаційну структуру громадського сектора «дахом», створити інтегруючий центр громадського життя на найвищому рівні. Вже сам факт відбуття СКВУ в пози-

тивній атмосфері, коли всі учасники Конгресу однодушно зрозуміли, що йдеться про речі великого масштабу, — є історичною подією.

Подруге: Історичність СКВУ підкреслило звернення до українсько-го народу в батьківщині і в діяспорі, підписане всіми ієрархами православної і католицької церков і провідниками українських євангельських віровизнань. Це історичний документ. Історія нашої церкви не знає подібного документу. Очевидно, трактуючи річ песимістично, легко вказати на дискрепанцію між закликами влади до братів в Україні зберігати віру батьків, рідну мову й звичаї..., а ділами й поставою деяких наших духовних провідників у вільному світі. Однак, незалежно від того чи наші владики, світські священики і монаші чини схочуть сплачувати цей підписаний ними «вексель», він залишається історичним документом. («Світ-ла і тіні СКВУ», Бюлетень ВО УНРади «Інформація», ч. 1, 1968.)

Другий Конгрес СКВУ в Торонті продовжив ці два основні спрямування інтеграції громадського і церковного секторів нашого життя в діяспорі. Він теж підтвердив тезу про те, що інтеграція одного сектора «заражує» і прискішує інтеграцію іншого. Для прикладу наведемо: Об'єднання товариств за патріархат; Світова спілка українських журналістів; Світова рада українських кооператив; а передусім Об'єднання українських православних церков.

Напередодні II Конгресу СКВУ владики і репрезентанти Української греко-православної церкви (в Канаді), Української православної церкви (у США) і Української автокефальної православної церкви (в Європі, в Австралії та Новій Зеландії) вирішили об'єднатися в єдину Українську православну церкву, з єдиним Собором єпископів, зберігаючи одначе свої окремі адміністративні автономії. Це був справді «дорогоцінний подарунок» — як висловився митрополит Мстислав — і для СКВУ і для всієї української нації.

Якщо додати до цього запроєктовану вже «Раду українських церков», імползантний соборний молебень усіх українських християнських віровизнань, спільне звернення керівників усіх наших церков до батьківщини, то треба ствердити, що український церковний сектор, — давніше здавалося насичений непереможними комплексами взаємної нетерпимости, — вступив на шлях так бажаної всіми інтеграції. Цьому треба сприяти і активно та наполегливо підтримувати всі дальші заходи. Учасники конгресу були зворушені образом, коли українське духовенство різних деномінацій з'єдналось у спільній молитві за долю поневоленого народу. Цей образ викликав глибоке враження і серед присутніх чужинців. чого висловом було відмічення цього факту в промові колишнього прем'єра Канади Джона Діфенбейкера. Очевидно, всі знаємо, що ще багато труднощів і перешкод є на шляху до повної української інтеграції, і що справа ще далеко не завершена. Можливо, що до цього дійде щойно за десятиліття, або у власній державі. Проте гармонійне співіснування і співпраця всіх християнських деномінацій уже почалась, згідно із засадою єдності в різнородности. Основне вже виконано, тобто визначено напрямок дальшого розвитку.

*

Також у позитивному світлі виявив себе II Конгрес, як завершення громадського сектора. Маємо на увазі передусім три наступні моменти:

1. Місце відбуття конгресу (Торонто в Канаді) було ідеальним. Воно надало конгресові такої зовнішності, що її годі уявити собі кращою: прихильність урядових чинників на всіх рівнях — муніципальному, провінційному і федеральному; жива участь державних і публічних засобів комунікації — преси, радіо, телевізії — майже безкоштовна завдяки доцільному організаційному оформленні зв'язків і заключенню їх у дії СКВУ. Якщо прирівняти участь послів, сенаторів, міністрів, дипломатичних представників держав, представників різних національних груп, а далі чужинецької преси в імпрезах I Конгресу СКВУ з популярністю та розголосом II Конгресу, то другий конгрес з великою відстанню перевищив перший. Не буду тут перелічувати визначних осіб, що взяли в ньому участь, бо про це писали багато і докладно наші газети. Загально можна сказати, що II Конгрес СКВУ був імпрезою справді на міжнародному рівні.

2. Великим кроком уперед треба вважати ліквідування «пересувного» секретаріату СКВУ. В першій каденції секретаріат що два роки змінював місце осідку — з Канади до США, із США до Європи. Кожного разу доводилось передавати ресорти іншим, новим, не запрацьованим особами з інших країн навіть континентів. Така процедура зразу викликала була гостру критику. Читачі вибачать, що знову зачитую один абзац із уже згаданої статті:

Одну засадничу помилку конгрес схвалив «мовчки», після того як референт статуту представив її як єдиноможливу розв'язку для всіх вимог і претенсій у процесі домозвлявання. Ця помилка, напевно матиме фатальні наслідки, якщо її своєчасно не усунути. Мова про постанову статуту щодо осідку Секретаріату СКВУ, що він має переноситися що два роки з одної країни до іншої, з одного континенту до іншого. Якщо ми допустимо до першої такої мандрівки секретаріату СКВУ, то безповоротно програємо велику річ: працездатність і ефективність дії секретаріату. Бож яку дієздатність може мати центр, який що два роки мусить шукати нових керівників, нових приміщень, нових співробітників? Секретаріат СКВУ мусить бути створений і розбудований в одному постійному місці і мати до розпорядимости дібраний і зіграний гурт співробітників.

Тезу, що секретаріат СКВУ мусить мати постійний осідок і то якраз у Канаді усвідомила і засвоїла як конечну передумову дії СКВУ більшість делегатів. Не сприйняли її, також на II Конгресі СКВУ, деякі політичні середовища.

3. Черговим суттєвим кроком уперед треба вважати зріст усвідомлення «концепції української діаспори», усвідомлення самобутності Конгресу. Покищо ми були свідками ще дуже кволої його емансипації, тобто признання делегатам рішального голосу щодо прийняття або відкинення внесків, узгоднених на комісіях. Ці внески вимагають для своєї правосильності затвердження більшістю голосів пленуму Конгресу. На I Конгресі СКВУ в Нью-Йорку делегати взагалі не мали голосу; на II Конгресі в Торонті делегати вже користувались правом голосу. Визволення делегатів конгресу від посторонніх чинників, зокрема від шкідливих партійних впливів буде без сумніву продовжуватись і повинно бути завершеним на III Конгресі СКВУ.

Це, на нашу думку, три найважливіші позитивні елементи розвитку СКВУ, які стали головними напрямними для остаточного оформлення нашої громадської надбудови.

Очевидно, були теж і тіні, передусім внутрішнього порядку, в програмі СКВУ та в здійсненні головних його завдань. Ефективність праці секретаріату за минулих шість років була мінімальна, м. ін., з причин, з'ясованих вище. Правильно писав І. Кедрин у журналі «Український журналіст» (ч. 11, жовтень 1973):

Треба побажати другому СКВУ відваги і мудрости — обрати цілком інших, нових людей до Секретаріату СКВУ, здатних ставити собі конкретні, реальні, самостійні цілі і реалізувати їх, переборюючи всі перешкоди. Головно ті перешкоди, що їх становитимуть власні земляки, нездібні підвестись вище трафаретів, вище бюрократичних навичок та гурапатріотичної фрази.

Але якраз «ідеологічне середовище», що його репрезентантом є нині І. Кедрин, не виявило ні відваги, ні мудрости. Через те не ввійшли нові особи, на ділових постах залишилися репрезентанти старого, частково особи, які за два, а деякі навіть за шість років не зробили майже нічого. З такою розв'язкою делегати конгресу не хотіли погодитись. Про це правильно звітував М. Сосновський у «Свободі» (16 листопада 1973):

Це власне й спричинило небезпечну кризу на другому СКВУ, бо делегати цим разом рішуче відмовилися піти по лінії «узгіднених внесків», відкинувши два такі пропонувані «узгіднені» списки, жадаючи притягнення до праці в системі СКВУ людей відповідно кваліфікованих, молодих, які вміли б і могли застосувати нові і ефективні методи праці і поставили цілу установу на справді високий позем. Ця справа, як знаємо, знайшла тільки частинно позитивну розв'язку, враховуючи зобов'язуючу і статутно закріплену організаційну структуру. Всетаки, своєю поставою на конгресі делегати, без уваги на свою організаційну приналежність, виявили повне зрозуміння для цієї проблеми і дали вислів своєму глибокому незадоволенню з існуючого стану.

*

Найважливішою проблемою, нерозв'язаною на протязі чверть сторіччя нашої новішої еміграції, на першому і другому конгресах СКВУ був і залишається політичний сектор. Вправді завдяки узгідненому рішенню нашого політикуму міг відбутися перший конгрес (з усіма недоліками, про які була мова), але якраз політичний сектор викликав усі кризи і причинився до кволости СКВУ. II Конгрес у Торонті був для цього найкращою ілюстрацією.

Кілька днів перед Конгресом з'явилося у пресі «становище» підписане М. Лівницьким (президент УНР в екзилі) і Я. Стецьком (прем'єр уряду української держави). Публічна опінія сприйняла це «становище» як своєрідну сенсацію. Проте переважали такі коментарі: В 1948 р. Бандера вступив до УНРади, що її очолював тоді Андрій Лівницький, тепер Микола Лівницький привів свою партію до Визвольного фронту, що є під командою пані Слави Стецько. Запитувано: Як це сталося? Адже на протязі чверть сторіччя М. Лівницький завзято поборював прем'єрство Стецька і заперечував акт 30 червня, а тепер, нагло і без коментарів та пояснень, перемалював «30 червня» на державний акт, що дорівнює «22 січня».

Такою приблизно була реакція і бандерівців і уенерівців, які на запитання про їхній погляд на «становище» відповідали: «А чи Ви

бачили мій підпис під ним?» Отже треба виждати, наскільки нова «констеляція близнюків» Лівіцького-Стецька виявиться тривалою. Поза всяким сумнівом, однак, вже є фактом, що «близнюки» угробили концепцію і традицію Української національної ради, де демократичного передпарляменту, а Державний центр УНР перетворився на монопартійний «ідеологічний центр». За окреслення «ідеологічний центр» належить І. Кедриніві, його ідеологові та пропагандистові, признання, бо цей термін правильно визначає характер цієї спілки.

На нашу думку — добре сталося. Людина, яку висунено на найвищий пост українського демократичного табору, на таке становище ніяк не надавалась, бо залишилась усією своєю психікою та ментальною структурою партійним апаратником. Як президент УНР в екзилі М. Лівіцький перешкоджав інтеграції демократичного руху і всілякими засобами спинював його організаційне оформлення. Натепер ця перешкода, пов'язана з його особою, відпала. Природна поляризація політичного сектора української діаспори проходить закономірно: по одному боці визнавці ідеологічно монопартійної системи, по другому — прихильники демократичного стилю організації суспільного та державного життя.

Ефект, що його сподівалися досягнути на II Конгресі своїм «становищем» панове Лівіцький-Стецько, розрахований на «заскочення», не вийшов. Учасники конгресу побачили, які методи обидва панове готові застосувати до справ цілоти української діаспори. Вони їх, ці методи, блискуче продемонстрували на II Конгресі.

СКВУ — громадська централа. Репрезентантів політичних партій запрошено до почесної президії конгресу, поруч із репрезентантами українських церков. Запрошені були голови партій та середовищ і всі прибули, або делегували своїх заступників. Згідно з правилами поведінки в культурному світі є не до подумання будь-яка дискримінація почесних гостей і, очевидно, жоден гість своєю поведінкою не відважиться дискримінувати іншого присутнього гостя. Але показалося, що репрезентанти «ідеологічного центру» не визнають таких норм поведінки.

В кулюарах конгресу поширився погляд, що панове Лівіцький-Стецько трактують весь СКВУ як установу, що має бути повністю підпорядкована їхньому «центрові» і не рахуються ні з правилами пристойної поведінки, ні з інтересами цілоти української діаспори. Ідеологічною підготовою такого ставлення була передовиця в тижневика «Шлях перемоги», кілька тижнів перед II Конгресом, в якій з'ясовано, що весь громадський сектор, отже й СКВУ, має підлягати політичному, тобто ЗЧ ОУН.

Пленум секретаріату СКВУ вирішив, що на маніфестації та й взагалі мають виступати з промовама репрезентанти всіх політичних угруповань, або жоден із них. Але пан Стецько, устами свого речника, заявив, що він не промовлятиме і опустить СКВУ з усіми консеквенціями, якщо будуть допущені інші промовці. На таке ультиматум ректор УВУ, В. Янів, zareагував гостро та правильно, називаючи таку поставу звичайним шантажем.

Якусь середньовічну ментальність виявили панове Лівіцький-Стецько й при іншій нагоді. Понад два тисячі осіб, у тому числі цілий

ряд визначних репрезентантів чужинського політичного світу, взяли участь у бенкеті. У почесній президії бенкету був заступлений теж український політичний сектор, але без Лівидького і Стецька. Вони залишили залу, коли зауважили, що сидітимуть поруч з іншими репрезентантами політичних угруповань. Буває, що запрошені гості не беруть участі в того рода імпрезах з огляду на свою фізичну чи психічну недиспозицію. Проте одночасна недиспозиція обидвох названих панів була для всіх дуже вимовною. Ідеологічний центр уважав, мабуть, за доцільне продемонструвати своє «самоствердження» і «блискучу ізоляцію» в такій, м'яко кажучи, дивній формі.

У масовій маніфестації, що відбулась 4 листопада на спортивній арені, панове Лівидький-Стецько ще один раз зробили «сцену». В програмках, надрукованих українською та англійською мовами, що їх дістав кожний учасник маніфестації, не було подано про виступи репрезентантів політичних угруповань. Тому всі здивувались, коли перед виступом хору бандуристів на сцену вискочив І. Білинський і залювів (лише українською мовою), що привітальне слово конгресові виголосить президент УНР в екзилі. Це слово тривало 25 хвилин. У ньому Лівидький проголосив нову констеляцію близнюків і розправився із своїми партійними противниками. Один чужинець-журналіст, шукаючи в програмці вияснення хто це виступає, запитався: чи це диригент хору бандуристів? чому він так вимахує руками? адже хору немає, і чому він так кричить?

Після того привіт виголосив Я. Стецько — довго і нудно. Обидва промовці забрали три чверті години часу на свої промови, непередбачені програмі. Газета «Свобода» (14 листопада) подала на першому місці повідомлення під таким багатомовним наголовком: «Первоієрарх Української Католицької Церкви привітав СКВУ, але на відчитання привіту не стало часу», і далі «... деякі промовці — замість привітів — виголосили промови і вичерпали призначений на привіти час...». «Свобода» не подала, що цими промовцями були Лівидький і Стецько, які вийшли на сцену, такби мовити, «задніми» дверима, виголосили партійні промови, надуживаючи терпеливості багатотисячної публіки. Вони говорили тільки по українськи, хоч апелювали до всього світу про поміч для України. Дивно, що ці «державні мужі» не вважали за доцільне хоча кількома реченнями французькою чи англійською мовою поінформувати численних присутних чужинців і пресу про те, хто вони і про що говорять так довго. Їхні, підступно зааранжовані виступи були розраховані виключно на внутрішньо-український ринок. І кому це було потрібне?!

Українська громадськість має право вимагати від осіб, що мають претенсії і хвастаються титулами «президента» чи «прем'єра» української держави, достойної, а принаймні пристойної поведінки. Треба вважати щасливим збігом умов, що два інші промовці, які мали також виступати позапрограмово, зрезигнували з цього. Бо якщо б і вони виступали в такому стилі, то це був би повний блямаж нашого політичного сектора.

Непристойну поведінку одиниць можна збути мовчанкою, бо особисті нетакти трапляються в кожному суспільстві. Але не можна затаювати перед українською промадою позакулісової гри, що її проводив «ідеологічний центр» під час вибору президента і секретаріату

СКВУ, перед і після згаданої маніфестації. Хоча все мало бути підготовлене та домовлене, номінаційна комісія під головуванням І. Білинського представила листу, яку пленум конгресу провалив, ще заки, дуже коректний голова зборів, Білак, міг піддати її під голосування. Пленум прийняв цю листу з бурхливим незадоволенням, після чого наступили заяви цілого ряду кандидатів, поданих у листі номінаційної комісії, що вони не кандидують до участі в секретаріаті СКВУ. Таку заяву склав теж о. Василь Кушнір, запропонований на президента СКВУ. Тоді всю справу завернено щераз до номінаційної комісії.

Так почалися драматичні години останнього пленуму II Конгресу. Весь дотеперішній його успіх, маніфестація сили та єдності українців у вільному світі — показалися ілюзорними. В кулоарах готелю, де відбувався Конгрес, сиділи аранжери, які вирішували обсаду секретаріату «своїми людьми», навіть коштом престижу та працездатності, а навіть самої екзистенції СКВУ. Треба було бути учасником цього Конгресу, щоб відчутти, в якому нервовому напруженні тривали сімсот делегатів та гостей упродовж довгих годин, — але витримали до кінця. Вони не дали себе спровокувати безглуздими внесками та пропозиціями, що їх від імени номінаційної комісії висував І. Білинський. Вимогу делегатів висловив д-р С. Ворох: «Йдіть панове, ще раз і радьте далі, доки не узгідните між собою розумного внеску, бо до розбиття Конгресу ми не допустимо за жадну ціну». Драматичність ситуації полягала в тому, що Конгрес як цілість знав дуже добре чого він хоче: стало о осідку секретаріату СКВУ в Торонті і молоду та енергійну людину (Миколу Плавюка) як президента СКВУ. Для такого рішення Конгрес мав значну більшість і доказав це тим, що провалив внесок номінаційної комісії перенести секретаріат СКВУ до Нью-Йорку, який мали б очолювати панове Лисогір і Білинський. Але Конгрес мав зв'язані руки постановами статуту та правильника, що передбачають тільки узгіднення, отже допускають право вето. Щойно узгіднений внесок може бути затверджений Конгресом. Отже показалося, що дотеперішні організаційні форми є недоцільні, а статут неповний. Пленум відкидав внески номінаційної комісії, але ця комісія не могла між собою узгіднити такого внеску, який пленум акцептував би більшістю голосів. Деякі делегати із краєвих централей, з різних причин, блокували узгіднення. Отож стало ясным, що статут і правильник СКВУ вимагають клявзулі, доповнення, що на випадок трикратного відкинення внеску номінаційної комісії, справу вирішує більшість делегатів пленуму. Провести такої зміни статуту, одначе, конгрес вже не мав змоги і в даних умовах не було можливости узгіднити її. Тому, коли стало відомим, що радянське радіо вже повідомило про розбиття Конгресу, завдяки інтервенції присутних митрополитів українських церков, пленум прийняв компромісову листу. Її запропонував, теж від імени митрополита Германюка, митрополит Мстислав: — президент СКВУ о. Василь Кушнір, його заступник Микола Плавюк; осідок СКВУ в Торонті.

Під час довгих годин вичікування на узгіднений внесок номінаційної комісії на залі виступали делегати, особливо представники молоді, з обвинуваченням, що їх не допускають на наради номінаційної комісії, які протистатутово проводились засекречено. Голова прези-

дії конгресу, Білак, залепнив публічно студентів, що вони мають право взяти участь у працях комісії як спостерігачі, отже нехай йдуть туди, покликаючись на нього. Але пан Білінський таки недопустив студентів. Взагалі молодші делегати були обурені, бо чули багато деклямацій та закликів про потребу притягнення молодших до громадської праці, але на практиці закрито їм двері там, де вони прагнули висловити свої бажання, а принаймні бути спостерігачами. Молоді люди, виховані в демократичних країнах, напевно не будуть терпіти практик, що їх «ідеологічний центр» застосовує в нашому громадському житті. Для ілюстрації наведу один абзац із названої вже статті М. Сосновського:

Громадське життя може найкраще розвиватися, якщо воно зберігає відкриті форми і коли т. зв. куліси в ньому зведені до мінімуму, або й цілком виєлімінувані. Практика політичних партій і їхніх «куліс» та міжпартійних торгів і пересправ не повинна мати місця на громадському відтинку, якщо цей відтинок звільнити від постійних криз і конфліктів. Треба надіятися, що другий СКВУ був останнім, де стосовано практику і методи невластиві для цього форуму. Треба радіти, що переміг здоровий глузд і що загальний інтерес усієї громади переважив над групо-партикулярними інтересами й амбіціями.

*

Найбільшу розбіжність між становищем більшості делегатів і становищем тих, що узгіднювали справу за кулісами, виявила номінаційна комісія своїм «узгідненням» внеском про перенесення осідку секретаріату СКВУ до Нью-Йорку. На залі посипалися спонтанно заперечення такого внеску. Для кожного делегата було ясным, що це є проти всякого здорового глузду. Всі побачили, що за тим внеском є лише особи, які свої групові інтереси ставлять вище, ніж інтереси цілоти. Посипалися голоси гострої критики, що вказували на своєрідний саботаж, на зловживання права вето, на скандал, що доведеться хіба перервати конгрес і відкласти його «ад келендас грекас», тобто його повністю провалити. Вони вимагали, щоб виявити тих, хто унеможливило доцільне домовлення і нехай вони скажуть, чому так поступають.

Ніхто невтасмичений не міг зрозуміти дивного становища КУК-у. Адже від нього залежало рішення, бо, згідно з постановами статуту, правильника і попередних домовлень, узгіднена листа секретаріату має бути запропонована громадською центральною країни, в якій мав би бути осідок секретаріату СКВУ. Хто, котра організація в системі КУК-у робила намагання, щоб продати право Канади і акцептувати перенесення секретаріату СКВУ до нью-йоркського «давнтауну»? Один представник з Австралії закпив собі із наших канадців, запропонувавши, щоб секретаріат СКВУ перенести до «країни кенгурів». Перенесення, а чи заснування нової світової надбудови нашого громадського життя не є жадним «табу». Але хто ж розумний вибиратиме хату, в найгірших, несприятливих і з кожного погляду нездорових умовах, якщо має змогу збудувати її там, де є найкращі умови?

Такі міркування правильні не лише з погляду цілоти, вони теж правильні з погляду канадських українців, отже передусім КУК-у.

Адже панове з КУК-у бачили наскільки конгрес заактуалізував українську справу на терені Торонто, столиці Оттави, всіх провінцій і канадських чинників на найвищому рівні. До цього КУК створений і покликаний це здійснювати. Усі нові зв'язки, усі зобов'язуючі заяви прихильності до української справи з боку репрезентантів міських, провінційних і федеральних урядів про реалізацію багатокультурної концепції дають для КУК-у величезні можливості дії. Старання уряду Канади, щоб перетворити цю країну з різними етнічними групами в другу, новітню, обсягом величезну країну на модерну Швейцарію, в якій українська група є одною з найдинамічніших, дають шанси на всебічну підтримку та допомогу українській справі. Де ж натепер у світі є кращі умови для осідку СКВУ? Який відповідальний громадський діяч чи політик, яке громадське чи політичне середовище мало сміливість, і з яких мотивів, відкинути пропозицію осідку СКВУ в Торонті? Бож це означало ніщо інше, як добровільно і з великою шкодою для цілоти української діаспори, зокрема для українців Канади, зректись із продовження всіх зв'язків та можливостей, що їх створив у Канаді II Конгрес СКВУ. Було б очевидним безглуздом позбавитись усіх тих можливостей, кинути в болото великі моральні та матеріальні вартості та засоби. На такі запитання ніхто не дав на конгресі ясної відповіді. Але всі, хто мав вуха, щоб чути і очі, щоб бачити і голову, щоб розуміти, добре знали, що наш політичний сектор може довести до повного знищення концепції та надбань СКВУ.

Над аналізою впливів і поступовання «ідеологічного центру» на II конгресі СКВУ я зупинився довше, бо цей конкретний і ще дуже свіжий образ може допомогти українській громаді усвідомити, який загрозливий пістряк точить наш суспільний організм. Якщо не знайдемо можливостей довести до інтеграції і на політичному відтинку, то наш громадський сектор буде далі становити арену міжпартійних спорів та боїв, а дальша доля СКВУ стоятиме під знаком запиту.

*

Аналізуючи наш політичний сектор на протязі останнього чвертьсторіччя і його шкідливий вплив на цілість нашого громадського життя, зокрема постійні перешкоди для його інтеграції на найвищому рівні, завважимо цілий ряд причин, які допоможуть вияснити це явище. Назву тут тільки дві причини, на мою думку, найважливіші. Вони спираються на змішанні поняття та метод боротьби народів між собою і політичних партій всередині одного народу.

Перша причина це застосування засади, що з ворогом треба боротися його методами, «з більшовиками по більшовицьки». Від більшовиків перебрано їхні методи інфільтрації і проліферації. Але тут, у країнах Заходу, немає більшовиків, немає безпосереднього національного ворога. Щоб утримувати партійні кадри в «революційній» напрузі, наші «партійні стратеги» створили ворога із рідного брата. Ми є свідками того як «гинуть» наші революціонери на барикадах всіляких загальних з'їздів УККА, КУК чи СКВУ, не здаючи собі справи з того, що вони нищать цілість, якої частину становлять самі. Ясно, що революцію та боротьбу із зовнішнім ворогом підміняно на «фронтіву» боротьбу всередині живого тіла нашої спільноти. Атаки скеро-

вано не на окупанта, а на рідного брата, що думає інакше і не хоче політично зрівнятись, тобто знизитись до рівня всеохоплюючої партії.

Друга причина закорінена в ідеології фальшиво тлумаченого націоналізму, що відкидає всякі етичні засади і застосовує тезу, що «мета освячує засоби». На такому ґрунті вирости в нас «макіявеллі» кишеневого формату. Від них почуєте часто, що «політика це повія» і тому вони поводяться «повійно». До речі, Макіявеллі звертався до князів і мав на увазі міждержавні взаємини, але наші «міні-макіявеллі» цього не знають, вони тільки чули дещо, але самі не читали праць цього мислителя.

Тим часом нація чи взагалі будь-яка спільнота, яка має на меті вести визвольну боротьбу, мусить боротись як цілість. І для цього вона мусить дуже суворо застосовувати засади етики в усіх виявах громадського та політичного життя, бо в противному випадку не досягне нічого.

На тлі перебігу II Конгресу СКВУ, виступів головних персонажів нашого політичного сектора, мають особливу важливість слова, свєрідний заповіт, Симона Петлюри:

Справа здобуття української держави — це справа цілої української нації, а не якоїсь кляси її, чи партії. От через що порозуміння всіх громадських чинників і співпраця їх є умовою, без додержання якої ми ніколи своєї державної мети не досягнемо.

ПІДСУМКИ І ВИСНОВКИ:

1. Напрямок в якому проходить інтеграція українських церков і порозуміння між ними є правильний і його треба продовжувати.

2. Закріплення і розбудова громадського сектора у формі СКВУ вимагає засадничих доповнень та коректур: а) надання пленумові СКВУ права остаточних рішень у всіх справах; б) модифікація, або усунення засади домовлювання і, пов'язаного з нею, права вето, так, щоб ним не могли зловживати посторонні чинники проти інтересів СКВУ, інтересів цілоти діаспори; в) рішення, закріпленого статутом, про постійний осідок СКВУ в Торонті, з власним будинком і постійним фаховим персоналом.

3. Політичний сектор мало що не розбив II Конгрес СКВУ і він далі становить загрозу для ефективності дії СКВУ та для майбутнього III Конгресу, за п'ять років. «Дух СКВУ» був дуже сильний серед загалу делегатів, але його не було у наших політичних проводах. Політичний сектор був і є нещастям нашого громадського життя через свою нездібність до інтеграції і через намагання за всяку ціну опанувати клітини нашого громадського життя.

Усі відповідальні чинники нашої спільноти мають подбати, щоб змінити це загрозливе становище.

ІЗРАЇЛЬ КЛЕЙНЕР:

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР НА ТЛІ СУЧАСНОГО ПОЛІТИЧНОГО СТАНОВИЩА

(Доповідь, виголошена в Українському академічному товаристві в Парижі 25 січня 1974 р. і в Українсько-Польському товаристві в Лондоні 14 лютого 1974 р.)

Значна частина того, що я маю намір сказати, вже опублікована в пресі різними авторами, але, на жаль, ці публікації відомі лише досить обмеженому колу осіб. Я намагатимусь не лише повторити і популяризувати ці відомості, а й зробити деякі узагальнення і побудувати певну концепцію, спираючись на досвід власного багаторічного перебування в СРСР, а також на роздуми, дослідження й аналізи, не лише мої, а й інших авторів, які досліджують проблеми СРСР і міжнародне становище.

Спроба змалювати сучасне політичне становище в пов'язані з проблемами СРСР — це занадто важка і навіть зухвала спроба, і навіть не так через складність цього становища, як через відсутність спільної політичної мови з громадськістю поза межами СРСР (маючи на увазі широкі кола громадськості, а не окремих фахівців-советознавців). Умови життя і виховання в західному світі виробляють в людини таке коло політичних, соціологічних, правових і моральних уявлень, яке виявляється майже несумісне із зрозумінням процесів, що відбуваються в СРСР, зрозуміння ментальності радянського партійно-державного керівництва, та й взагалі ментальності людини, що виросла за радянського режиму.

Якщо проаналізувати дослідження, прогнози, доктрини щодо радянського режиму, які виникли в західному світі починаючи з 1917 року, то виявиться, що майже все, що виходило в цій галузі з-під пера політичних діячів або дослідників, які виросли на Заході, виявилось з часом цілковито хибним або навіть сміхотворним, і лише деякі праці емігрантів із «соціалістичних» країн були з часом підтверджені розвитком історичних подій.

Але навіть коли розмовляти з емігрантами з СРСР, то труднощі у взаємному розумінні прямо пропорційні кількості років, що їх цей емігрант провів поза СРСР.

Щодо західних політиків, то їх не можна беззастережно звинувачувати в нерозумінні комуністичного феномену. Адже політик за обов'язком мусить швидко ухвалювати відповідальні рішення і виробляти політичний курс, виходячи з тих уявлень і відомостей, які він

має. Дуже важко вимагати від людини, щоб вона вийшла далеко за межі того комплексу уявлень, який характерний для суспільства, в якому вона виросла. Проте, для глибокого й повноцінного розуміння комуністичного феномену треба саме вийти цілком з того кола уявлень, що їх має освічена західна людина, відчуті і зрозуміти такий комплекс людських взаємин, уявлень і догм, таке світовідчуття і такий світогляд, який є майже неуявлений, якщо стояти на звичайній для західної людини позиції.

Отже, ми виразно бачимо в сучасному світі два цілком різні погляди на людство і на всі людські цінності, духовні та матеріальні. Ці погляди є продуктом не лише двох різних соціально-політичних систем або двох різних ідеологій, а й, можна твердити, двох різних цивілізацій.

І найбільш виразно ми бачимо ці два погляди або підходи до проблем у поведінці політичних керівників некомуністичних і комуністичних країн, і саме тут можна завбачити коріння найбільшої трагедії сучасної світової політики.

Позицію західного некомуністичного політичного діяча можна, як мені здається, дуже спрощено охарактеризувати як позицію ватажка овечої отари (певна річ, оминаючи будь-які принижуючі аналогії). Ватажок вийшов з цієї отари, він не має жодних інтересів, крім інтересів своєї отари, він відчуває свою спорідненість з кожним членом отари і життя кожної вівці для нього дороге й священне.

Позицію ж керівника комуністичної країни до свого народу і взагалі до людства можна (також дуже спрощено) порівняти з позицією вовка щодо овечої отари. Якби вовк знищив зразу всіх овець, він далі не мав би чим харчуватися. Отже, існування овечої отари є для нього необхідним. Проте, він жодним чином не ототожнює себе з овечою отарою, інтереси отари цікавлять його лише такою мірою, якою отара забезпечує його харчування, а поняття про священність і недоторканість особи кожної вівці є для нього не лише чужим і зайвим, а й рішуче суперечить його натурі та інтересам.

Ясно, що психологія вовка цілком несумісна з психологією ватажка овечої отари.

Але якщо вовк якоїсь миті одягне овечу шкуру і розмовлятиме овечою мовою, у ватажка овечої отари природно з'явиться бажання почати переговори щодо мирного співіснування та взаємного поважання інтересів. Маючи овечу психологію, ватажок отари цілковито нездатний зрозуміти безглуздість таких переговорів. Йому здається, що вовк, хоч і набрав багато зла, але часом трохи цивілізується, зрозуміє свої помилки і втямить, що трава значно смачніша і корисніша, ніж овече м'ясо.

Саме таку трагікомедію вовчо-овечих переговорів ми спостерігаємо вже протягом багатьох років.

Якщо ж перейти від алегорій до суспільно-політичної мови, то можна ствердити, що психологія західного світу є психологією гуманізму, а психологія керівників комуністичного світу є психологією деспотизму, при чому деспотизму терористичного, тобто злочинного, якщо виходити із західного розуміння права і злочину.

Я мушу застерегти, що застосовуючи таких термінів, як «комуністичний», «радянський», тощо, треба мати на увазі, що первинний сенс всіх цих визначень жодним чином не відповідає фактичному змістові тих явищ, що ми їх нині за звичкою позначаємо цими термінами. Усе, до чого звикли прикладати термін «комуністичний», не має нічого спільного з поняттям «комуна». Термін «радянський» або «радянська влада» майже із самого початку його виникнення втратив первинний сенс, бо ради в СРСР існують цілком номінально і не мають жодної влади. Так само, говорячи про партію або суспільство в СРСР ми спотворюємо сенс цих понять, бо партія в СРСР не є партією ані в західному розумінні цього слова, ані навіть у тому сенсі, який в нього вкладали засновники комуністичної влади в СРСР. Так само суспільство в СРСР не є справжнім суспільством у західному розумінні цього слова.

Я змушений застосувати ці терміни, бо вони вже стали звичними, а інших термінів для позначення цих понять поки що не існує. Я усвідомлюю, що застосовуючи ці терміни, я мимоволі сприяю цілям радянської пропаганди, але розробка нової термінології — справа складна і не є метою цієї доповіді.

Отже, протистояння західного та комуністичного світосприймання можна трактувати, як протистояння гуманізму і деспотизму у ширшому розумінні обох цих термінів.

Державно-політична система, що існує в комуністичних країнах, у своїй глибинній основі не є чимось цілком новим в історії, хоч комуністичні ідеологи претендують на визнання за їхньою системою принципової новизни та поступовості порівняно зі всіма попередніми суспільно-політичними формаціями.

Навпаки, є підстави визнавати за гуманістично-демократичними суспільствами винятковість на історичному шляху людства. (У визначенні «гуманістично-демократичний» я поєдную два цілком різні поняття, але мені здається, що саме так найпростіше означити суспільство на гуманістичному світогляді і демократичній організації.)

Протягом тисячоліть в усіх частинах світу панували один за одним режими, підпорядковані деспотичній владі однієї особи або обмеженої групи осіб (тобто, автократії та олігархії). Недоторканість особи в цих суспільствах не визнавалася, влада мала необмежені і неконтрольовані повноваження, а пересічні громадяни часто трактувалися лише трохи вище від свійської худоби. Навіть максимальна централізація економічних засобів у руках держави, що є характерною особливістю комуністичних режимів, не є чимось принципово новим, а має свої аналогії в історії.

Так, у московській державі, що виникла на руїнах Золотої Орди, протягом кількох сторіч вся земля, яка в той час була головною і мало не єдиним фактором суспільного виробництва, вважалася власністю держави в особі великого князя, а потім — царя. Громадяни були зобов'язані служити державі життям, а також своєю особистим майном (як тоді казали — «конно и оружно»). За таких умов майно громадян не набувало якостей приватного майна, а було фактично державним, що надане у тимчасове користування підданим государя.

Не важко помітити спадковість нинішньої так званої «соціалістичної власності» в СРСР від старовинних форм власності в Московії.

Взагалі, можна простежити похідність майже всіх характерних рис комуністичної системи від політичних, суспільних, економічних або юридичних формацій та принципів колишньої Московії. Деякі з цих формацій або принципів характерні не лише для Московії, а й для багатьох інших деспотичних режимів минулого. Не лише ті чи інші формації, але й методи панування, застосовувані комуністичними режимами, цілком походять від методів давніх деспотичних режимів. Основа політичного панування комуністичних режимів — масовий терор був відомий за тисячоліття до Різдва Христового. На території нинішнього Радянського Союзу масовий терор був запроваджений у небачених на ті часи масштабах починаючи з 13 сторіччя монгольською ордою. Московські князі та царі належно оцінили значення цього методу панування і широко його застосовували, в чому особливо відзначилися Іван IV та Петро I.

Примат військової могутності над усіма іншими факторами суспільно-державного існування також не є вигадкою комуністичних керівників, а був характерною ознакою багатьох деспотичних режимів. «Заслугою», якщо можна так висловитися, комуністичних керівників є поєднання класичних принципів і методів деспотизму із сучасними технологічними досягненнями, доведення цих методів і принципів до логічного завершення і більш-менш вміле використання сучасного міжнародного становища для закріплення й поширення свого панування, тобто пристосування і відновлення старого стосовного до нашої доби. Проте, аналогічні «заслуги» мав і Чингіс-хан.

(Нижче я намагатимусь пояснити, чому поєднання деспотичного режиму з сучасною технологією не може бути глибоким і ефективним).

*

Проте, буде спрощенням вважати, що нинішня держава в СРСР є лише простим продовженням Московської та Російської імперії.

Нинішній режим в СРСР довів до межі всі негативи традиційної російської внутрішньої та зовнішньої політики і відкинув усі позитиви 18—19 сторіч російської історії, такі, наприклад, як відчуття духовної спорідненості із західною цивілізацією і намагання наблизитися до неї, як прагнення принаймні згрубша триматися в рамках християнської моралі, як певна (хоч і обмежена) релігійна терпимість, як повага до своїх міжнародних зобов'язань, як бодай якийсь піклування про інтереси власного народу тощо.

Ця крайність, межовість форм деспотичної тиранії, цей безпрецедентний цинізм і безмежна хижість призвели до появи в радянського керівництва таких цілей, яких не мала колишня царська Росія. Відповідно до цілей було обрано і засоби для їх досягнення. Новими цілями є, в комуністичному ідеалові, поширення свого фізичного та ідеологічного панування на цілий світ і знищення всього того, що не відповідає меті встановлення тотального світового панування. Знищенню підлягають не лише ті особи, котрі в будь-якій мірі незгодні з новим режимом, а й цілі галузі культури, мистецтва, науки,

всі релігії, сам гуманістичний спосіб думання і всі нетоталітарні світогляди. Врешті, знищенню підлягає вся цивілізація в західному розумінні цього слова.

Навіть технічні досягнення сучасної цивілізації потрібні керівникам СРСР лише доти, доки вони дозволяють створювати і вдосконалювати озброєння, потрібні для міжнародного шантажу і завоювань. Якби панування комуністичного керівного класу поширилося б на цілий світ, зникла б необхідність у дальшому вдосконаленні технічних засобів, бо особисті потреби правлячої касты можна забезпечувати працею мільйонів рабів і нема жадної потреби полегшувати працю цих рабів шляхом застосування якихось модерних засобів механізації або автоматизації.

Таким чином, комуністична диктатура у своєму межовому розвитку відкидає також науковий і технічний прогрес, як і прогрес у будь-яких інших галузях. І все це — нові якості, які властиві комуністичному режимові, але не були властиві колишній Російській імперії. Не важко помітити, що ці нові цілі комуністичної деспотії не мають нічого спільного з інтересами російського або будь-якого іншого народу, а випливають виключно із цілей та інтересів правлячої кляси партійно-державної бюрократії. Отже, в засаді політика комуністичних режимів не є національною політикою, але дуже часто послуговується гаслами національної політики задля введення в оману як власного народу, так і світової громадської думки. Адже в світі з цілковитим зрозумінням зустрічають ті кроки урядів, які виправдані інтересами національної політики, але ніхто б не був прихильний до кроків, які пояснювалися б інтересами вузької олігархії.¹

*

Створивши небачену за масштабами систему терору, примусу, військової могутності та всеохопної брехні, радянська керівна кляса напштовхнулася на труднощі в усіх тих галузях, де потрібно застосовувати позитивні, а не негативні засоби або фактори. Найголовнішою і життєво найважливішою з цих галузей є економічне життя суспільства.

---

¹ Аналогічну думку висловив І. Дзюба в книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (розділ 11).

«Неужели Вам не приходило на мысль, читая Пушкина, Лермонтова, Гоголя, что кроме официальной правительственной России есть другая» — писав колись Герцен. Сьогодні з цим питанням доводиться звертатися до тих, хто освячує рангом офіційної теорії зловісну тезу про спадковість СРСР щодо Російської імперії, хто хоче, щоб цю імперію, цю тюрму народів вважали своїм спільним історичним «отчеством» всі її жертви і в'язні — загарбані і обдурені нею народи... і забуває, що «другая» Росія до цього непричетна, що вона всьому цьому протистояла і вимагала від цього відмовитися.

Деякі діячі національних еміграцій, включно з українською, повторюючи тезу про спадковість СРСР щодо царської Росії, мимоволі сприяють цілям радянської пропаганди, яка твердить російським емігрантам і росіянам в СРСР те саме.

Працюючи протягом майже двадцяти років в різних ділянках промисловості в СРСР, я весь час спостерігав неспроможність радянської економічної системи. Засобами примусу можна домогтися того, що люди більш-менш регулярно приходять на роботу, але неможливо примусити їх працювати чесно і ефективно, віддаючи сили і знання задля інтересів виробництва. Усе це можна забезпечити лише наявністю певного мінімуму громадської свідомості, а також особистих стимулів до праці, а саме цього позбавлені мешканці комуністичних країн. Рабська праця, яка довела свою неефективність за часів рабовласницького та феодалного суспільств, доводить нині те саме в СРСР та інших комуністичних країнах.

Але з часів рабовласницького та феодалного суспільств технологія суспільного виробництва надзвичайно ускладнилася. Нинішня технологія і організація виробництва вимагає від робітника, техника, інженера, комбайнера або агронома невимовно більших знань, винахідливості, зацікавленості і просто доброї волі, ніж цього вимагала праця за часів античного світу або європейського середньовіччя. Іншими словами, сучасна промислова або сільськогосподарська праця вимагає саме тих якостей і стимулів, що їх дає людині гуманістично-демократичне суспільство. Деспотичне, тоталітарне суспільство, знищуючи особисті позитивні стимули, вбиває ефективність суспільного виробництва.

Жодне централізоване планування не може замінити особистої ініціативи працівників, та й за сучасних величезних масштабів і складності суспільного виробництва таке планування взагалі не може бути навіть теоретично анітрохи ефективним.

І хоч комуністичні режими застосовують рафінованих методів для створення в населення ілюзії про його вільний, нерабський стан, а також намагаються створити якісь фіктивні стимули на зразок горезвісного «соціалістичного змагання», все одно робітник, селянин або академік в СРСР добре відчуває своє рабське становище.

Про той несусвітний хаос, що робиться щоденно в галузях планування, керування, постачання та взаємодії різних підприємств в СРСР, можна було б написати десятки томів. Якщо за цих умов радянським керівникам вдається створювати і утримувати колосальну військову машину, то це стається лише тому, що на це кинені всі сили й кошти держави. Уся невійськова промисловість в СРСР є лише невеликим додатком до військової промисловості або її бічним продуктом. Неможливо підрахувати, скільки в СРСР коштує один танк, літак або підводний човен, так само, як неможливо підрахувати, яка частина державного бюджету витрачається на військові потреби. Але безперечно, що виготовлення бойової техніки в СРСР вимагає багаторазово більшої витрати суспільної праці, ніж в некомуністичних країнах. При цьому радянська бойова техніка, попри безпрецедентні методи контролю якості на військових підприємствах, часто має невисоку, порівняно з кращими закордонними зразками, якість виготовлення і значні конструктивні та технологічні недоліки.

Особливо велике відставання можна спостерігати в тих галузях радянської промисловості, які вимагають тонкої та прецизної технології і де особливо важлива сумлінна праця кожного робітника.

Про жалюгідний стан радянського сільського господарства не треба й казати, бо це широко відоме. Більш-менш ефективне сільсько-господарське виробництво зберіглося лише в тих з так званих «соціалістичних» країн, де зберігся приватний, неуспішований сектор сільськогосподарського виробництва.

Можна з великою часткою ймовірності передбачити, що в разі виникнення військового конфлікту між СРСР та будь-яким серйозним супротивником, дуже швидко дадуться взнаки властиві радянській системі: хаос, нестача продовольства, техніки і запасних частин, недостатність і низький технічний рівень транспортних засобів, нелюдяльність населення і особового складу армії. Власне, все це ми вже бачили під час другої світової війни, а особливо 1941 року, ще до того, як німецькі фашисти довели свою нелюдськість і цим спонукали радянських солдатів воювати по-справжньому.

Можна думати, що тепер нелюдяльність населення режимові виявилася б в разі війни ще відчутніше, бо тридцять років тому в СРСР ще було досить багато людей, які щиро вірили в комуністичну доктрину, а нині таких людей практично нема.

Економічна неспроможність комуністичних режимів — один із найважливіших, ба навіть найважливіший фактор, що визначає внутрішнє становище в СРСР і формує внутрішню, а отже і зовнішню політику радянського керівництва.

*

Інша сфера, де режим стикається із загрозливими труднощами, це — національне питання. Вийшовши з невеличкого і другорядного Московського князівства, майбутня Російська імперія підкорила собі Новгородську державу, Польсько-Литовське королівство, різні залишки Золотої Орди, Україну, Кавказ, Сибір, Середню Азію та частину Далекого Сходу. Під владою Москви опинилися слов'янські, угро-фінські, тюркські, монгольські, кавказькі та інші народи і племена. Деякі з них повністю асимілювалися і зникли, а інші встигли пройти більшу або меншу частину цього шляху, але нема жодного народу в СРСР, який би оминув цей шлях.

Нині СРСР і Китай є спадкоємцями імперії Чингіс-хана, і не лише території, але й багатьох психологічних, або, якщо можна в цьому випадку застосувати це слово, ідеологічних засад монгольської імперії, при чому в СРСР запозичені переважно негативні риси монгольської психології, а все позитивне, що його мала монгольська імперія, не прищепилося.

Проте, національна свідомість і прагнення до національного самовизначення збереглися майже серед усіх народів радянської імперії.

Той факт, що ця імперія досі існує і не розпалася на окремі національні держави можна пояснити деякими специфічними місцевими умовами і, головню, тим, що територія імперії являє собою єдиний географічний простір, не поділений жодними важко подоланими перешкодами, і на цьому просторі лише Московія здавна становила найбільш сконцентровану тоталітарну, військову і політичну силу.

Під сучасну пору ми спостерігаємо піднесення національної свідомості народів СРСР, включно з російським народом. Це піднесення

викликане, з одного боку, крахом офіційної ідеології у свідомості населення, а з іншого — загальнолюдським процесом піднесення націоналізму. (Можна зазначити, що і в масштабах усього людства піднесення націоналізму викликане занепадом багатьох теорій, догм та цінностей, що примушує людей шукати нових цінностей і нового світогляду всередині своєї національної спільноти.)

Сучасний націоналізм в СРСР викликаний природним прагненням людини знайти своє культурне, мовне і психологічне середовище, відстояти свою особистість і виявити себе. Це — майже автоматична реакція на нівелюючий, спотворюючий і оглуплюючий тиск офіційної терористичної та пропагандної машини.

Той факт, що зростання націоналістичних настроїв виявляється в усіх частинах СРСР, свідчить, що тоталітаризм, доведений до межі, намагаючись охопити всі без винятку галузі суспільного і особистого життя, наштовхується десь в глибині людської свідомості на певну перешкоду, якої він не здатний подолати. Терористичний режим, нещадно нищачи все гуманне й цивілізоване, мусів би дійти до свого ідеалу, фізично знищивши все людство. Проте, цього він зробити не хоче, бо його панування засноване саме на підкоренні та експлуатації людей; доки ж люди існують, існуватимуть такі явища, як людяність, любов, прагнення до істини, свободи і, не в останню чергу, до своєї національної культури та особистості.

Якщо комуністичний режим в СРСР розвалиться ще до кінця нинішнього сторіччя, а на це можна з певними підставами сподіватися, то до цього спричиняться саме ті слабкі місця терористичного способу керування, про які я казав: економічна неспроможність та незнищенність людського духу. І ця незнищенність духу найскравіше виявляється саме на ґрунті національних прагнень.

*

Національна політика комуністичної влади пройшла разом з цією владою складний і звивистий шлях. Проте, попри всі відхилення, цей шлях із самого початку вів до єдиної мети — знищення національної особистості неросійських народів. Взагалі, поняття про національну своєрідність цілком випадає з системи ідеологічних догм комуністичної віри і з погляду як ортодоксального комуніста, так і «вовка»-практика є цілковито зайвим. Той факт, що всі комуністичні режими посилено вбираються в національний одяг, свідчить про дві речі: поперше, націоналізм є могутнім засобом для привернення на свій бік народніх мас і для виправдання своєї політики, як внутрішньої, так і зовнішньої, а по-друге, це є виразом гострого суперництва поміж різними мафіями всередині комуністичного руху в світі.

Можна з достатніми підставами думати, що якби одна з комуністичних мафій захопила владу в цілому світі, вона намагалася б тоді уніфікувати все людство і створити, так би мовити, єдину всесвітню націю на основі якої-небудь вигаданої міжнародної мови або на основі однієї з національних мов, але не обов'язково російської, китайської або іншої рідної мови членів цієї мафії

Не випадково серед керівників комуністичної влади можна побачити представників різних національностей, які втратили національну своєрідність і зреклися інтересів своїх націй.

Русифікаторська національна політика колишньої Російської імперії виявилася чудовим ґрунтом для комуністичної денаціоналізації, і тому національна політика радянського керівництва може здатися прямим продовженням національної політики царського режиму. Насправді ж це не зовсім так. Справа в тому, що царський режим провадив російську національну політику. Чи правильно російські царі та правлячі кола розуміли інтереси російського народу, — це вже інше питання (я впевнений, що вони розуміли це фальшиво, тобто фактично діяли не в інтересах російського народу). Але вони мали виразну прихильність до російського народу і щиро вважали себе речниками його інтересів.

Якщо нинішні керівники СРСР провадять русифікаторську політику, то вони роблять це виключно через те, що російський народ — найбільший в країні, а історичні, політичні та господарські міркування, потреба уніфікації державного життя спонукують обрати саме російську мову як єдину мову всього тоталітарного комплексу. Одноманітність в усіх сферах — це ідеал комуністичної влади, а в галузі мови такої одноманітності намагаються домогтися шляхом насадження російської мови. При цьому керівники СРСР не мають жодної любові або прихильності до російського народу, та й взагалі поняття любові або прихильності цілковито незастосовне, коли йдеться про комуністичних зверхників, бо вони не можуть мати жодних прихильностей, крім прихильності до власних шкурницьких інтересів.

Ті чиновники комуністичного партійно-державного апарату, які зберегли в душі, а не лише на словах, певні сентименти, залишки гуманістичного світогляду, бодай елементарні моральні принципи або національні особливості, зникають у безвість, не досягнувши верхніх щаблів ієрархічних сходів. Керівники СРСР цілковито зденаціоналізовані, а поняття про національну культуру так само чуже їм, як і взагалі поняття про людську культуру. Усе, що прикрашає та ушляхетнює духовне життя народу, не потрібне радянським керівникам так само, як вовкові не потрібна краса овчого хутра. Кажати, що керівники СРСР — російські патріоти, це значить приписувати їм певні позитивні якості, яких вони не мають, і ставити їх на один рівень з керівниками некомуністичних країн.

Фактично становище російського народу в СРСР не відрізняється від становища більшості інших народів в юридичному, матеріальному та навіть культурному сенсі. Хоча російську мову насаджують як єдину мову в СРСР, це аж ніяк не означає розквіту російської національної культури. Російська культура в СРСР так само знівечена й вихолощена, як і культури інших народів, та й сама російська мова під мертвлячим впливом режиму занепадає, примітивізується, втрачає багатство і властивий кожній культурній мові шарм.

Отже, політика радянського режиму аж ніяк не є російською національною політикою. Це політика зденаціоналізованої класи партійно-державної бюрократії, яка паразитує на російському ґрунті, не відчуючи потреби поріднитися з цим ґрунтом.

Щоправда, з часів Сталіна спостерігається тенденція повернення до гасел російського шовінізму, і ця тенденція поглибилася останніх років. Безперечно, це не є фактичним поверненням до російської на-

ціональної політики. Російський шовінізм радянські керівники використовують як підкріплення або заміну збанкрутованої ідеології так званого «пролетарського інтернаціоналізму», намагаючись у такий спосіб повернути собі прихильність російського народу, знайти бодай якусь опору в народних масах. З усіх виявів російської національної свідомості режим найлегше сприймає лише найнегативніші, які є, власне, продуктом не так російського народу, як його покидьків, уособлення котрих в пам'яті історії залишилися такі організації, як «Союз російського народу» або «Союз Михаїла Архангела». Це звернення до найнижчих інстинктів російського шовініста обертається проти інтересів самого російського народу, як і проти інтересів інших народів.

У своїй національній політиці режим використовує винахід, який, імовірно, належить Ленінові. Цей винахід — підтримання зовнішнього вигляду існування автономних національних культурно-територіяльних утворень і одночасно вихолощення їхнього національного змісту. Таким чином, від національного життя з часом залишається сама шкаралупа, не виповнена жодним змістом. Коли буде остаточно знищене національне життя, мова і самобутність, зруйнується і ця шкаралупа, бо втратить свою опору.

Такі найголовніші риси національної політики радянського керівництва.

*

Національно-визвольні течії серед народів СРСР можна поділити на дві нерівні за розміром та значенням частини. Одна частина — це рухи народів, які прагнуть виїхати за межі території СРСР, друга, значно більша, частина — це рухи народів, історичні території яких перебувають у межах нинішнього Радянського Союзу і які, природно, не хочуть залишати цих територій.

До першої групи належать євреї, німці (колишні так звані «поволзькі»), та частково деякі мусулманські групи серед кримських татарів та народностей Кавказу, які хочуть переселитися до Туреччини.

Хоча кількісно ці народи порівняно невеликі, їхня боротьба останніх років завдала найбільшого клопоту радянському керівництву. Боротьба кримських татарів була рішучою та одностайною, вона викликала резонанс серед російського та інших опозиційних рухів і деякою мірою сприяла зникненню безруху та апатії серед людності в СРСР. Широкого розголосу набули виступи генерала Петра Григоренка на оборону кримських татарів.

Боротьба єврейського народу за виїзд до Ізраїлю стоїть трохи окремо. Ця боротьба досить успішна і, що є найголовніше, вона зустріла широку підтримку як серед інших визвольних рухів всередині СРСР, так і серед закордонної промадськості. Ця боротьба має, без перебільшення, революційне значення, бо вона провадиться майже по всій території СРСР, охоплює всі шари єврейського населення, яке є вагомим елементом міського населення по всій країні, щоденно витворює нові, дедалі рішучіші, методи відстоювання людських та національних прав і набуває гучного розголосу за кордоном.

Нині єврейський національний рух в СРСР набув значення каталізатора процесів національного та духового розкріпачення. За кіль-

ка останніх років з СРСР до Ізраїлю виїхало близько 85 тисяч євреїв (за станом на початок 1974 р.), і якщо виїзд не буде припинено силою, ця цифра може з часом багаторазово збільшитися.

Я вже наводив в моїх статтях у цьому журналі деякі цілком орієнтовні розрахунки, з яких виходить, що не менше половини єврейського населення СРСР має бажання виїхати до Ізраїлю і виїхали б, якби влада не чинила перешкод.

Єврейський національний рух в СРСР не ставить собі за мету боротьбу проти тих аспектів радянської дійсності, які не стосуються єврейського питання, тобто цей рух не є в засаді антирадянський. Але самий факт існування масового і успішного національно-визвольного руху в СРСР створює чудовий прецедент і є взірцем для інших визвольних рухів.

Останніх років також відбувається виїзд німців з СРСР до Західної Німеччини. Досі виїхало майже 10 тисяч німців, але їхній виїзд був не так наслідком їхньої боротьби, як тиску з боку уряду ФРН.

Визвольний рух серед кіл, що їх можна назвати російськими (хоч серед них, як і здавна в російській історії, є багато елементів різного національного походження) виразно розпався на дві течії: загальнодемократичну та національно-шовіністичну.

Перша з них надихається європейськими ідеалами свободи та людських прав, друга — ідеями російського месіянства та релігійно-містичними настроями. Можна сказати, що ці течії є продовженням колишніх рухів так званих «західників» та «слов'янофілів», а в засаді — виразом історичного протиборства європейських та азійських тенденцій на російському терені.

Загальнодемократичний рух цілком відкидає всі засади, цілі і методи нинішнього режиму в СРСР, є до нього непримиренний і через це зазнає необмежених переслідувань з боку влади. Речником та сумлінням цього руху став академік Андрій Сахаров.

Хто уважно стежить за подіями, той мусить помітити, що вже понад рік такі люди, як Сахаров, Солженіцин, Максимов та деякі інші роблять, фактично, лише єдину справу: звертаються до світової громадської думки, намагаючись привернути її увагу до жахливих подій в СРСР та можливих ще жахливіших наслідків. Завдання загальнодемократичного руху в СРСР — це завдання не лише національне, а й світове, і діяльність найвидатніших представників цього руху вже вийшла за національні рамки. Покищо не Захід, а такі люди, як Сахаров та Солженіцин підписують історичний вирок комунізму. Очевидно, мав рацію відомий югославський громадський діяч Михайло Михайлов, коли він сказав, що комунізм побороють ті, хто пережив комуністичний режим.

Цілком інше становище з російським національно-шовіністичним рухом. Цей рух має багато опільних коренів з нинішнім правлячим режимом, бо обидва вони, хоч і в різному сенсі, є продуктом тоталітарного, великодержавного світогляду, тобто продуктом більше Азії, ніж Європи. Російські націонал-шовіністи виступають проти придушення православ'я, за повернення російському народові прав першості серед інших народів імперії, за повернення до якихось джерел російського національного життя, про котрі вони самі, як здається, мають досить невиразне уявлення. Вони пропагують тезу містичну

«богоносність» російської душі, тим самим претендуючи на особливе становище російського народу серед інших народів. Інтереси російського народу ці кола розуміють приблизно так само, як це розуміли найреакційніші кола царської імперії.

Не дивно, що позиція російських націонал-шовіністів зустрічає болісно-негативну реакцію з боку всіх інших національних рухів в СРСР. На практиці діяльність цієї течії сприяє роз'єднанню опозиційних сил і зростанню антиросійських настроїв серед неросійських народів, що в майбутньому матиме найнегативніші наслідки для російського народу.

Я вже казав, що радянський режим, насаджуючи російську мову, в усьому іншому не дуже вирізняє росіян серед більшості інших пригноблених народів. Саме цей факт, а не нелюдськість режиму, найбільше драгує російських націонал-шовіністів.

Як було зазначено вище, з часів Сталіна режим вдається до використання в своїх цілях деяких гасел російського крайнього націонал-шовінізму. У цьому режим знаходить несподівану підтримку з боку опозиційних кіл російського націонал-шовіністичного руху. В наслідок такого часткового збігу ідеологічних засад опозиційний російський національно-шовіністичний рух не переслідують так нещадно, як інші опозиційні рухи. Ба більше, цей рух навіть знаходить досить численних прихильників (ледве чи щирих, а скоріш таких, що хочуть використати це у власних цілях) у генеральному штабі, керівництві комсомолу та деяких пресових видавництвах.

Речником російських національно-шовіністичних поглядів є сам-видавський журнал «Вече», що його видає Осипов.

*

Серед національно-визвольних рухів неросійських народів найбільшу небезпеку для режиму, принаймні потенційно, являє український національно-визвольний рух, що офіційною двозначною мовою радянської пропаганди зветься «українським буржуазним націоналізмом».

У пам'яті радянських керівників досі залишається як жахливий привид згадка про героїчну боротьбу УПА в Західній Україні. Ця боротьба тривала до 1950 року і задля її придушення режим мусив вкрай напружити сили всіх своїх каральних органів.

Безумовно, український народ зберіг глибоку національну свідомість і сприймає свою національну долю як трагедію. Коли за часів Хрущова трохи, зовсім незначно, послабився великодержавний тиск, на Україні раптом виник культурно-мистецький рух з виразним національно-визвольним забарвленням — рух так званих «шістдесятників». Деякі представники цієї хвилі досягли світових вершин духу.

Очевидно, в разі зміни політичного становища і появи деякої можливості для національного визволення на Україні відбудеться вибухоподібний спалах національних почуттів. Якщо цей вибух вдасться спрямувати в гуманне річище (а на жаль доводиться рахуватися і з можливістю іншого, негуманного, розвитку подій), то це призведе до створення української демократичної держави, і тоді майбутність українського народу буде забезпечена.

За будь-якого ставлення до українського національного руху, ніхто не може дозволити собі, якщо хоче залишитися реалістом, не рахуватися з волевиявленням 40 — мільйонного народу. Те, що де Голль свого часу зрозумів відносно Альжіру, доведеться зрозуміти також майбутнім керівникам Росії.

Як би не вирішувалися політичні справи на сході Європи, український народ мусить, врешті-решт, одержати те, чого він так прагне — можливість для вільного культурного, національного та економічного розвитку чи то у формі цілком суверенної держави, чи то у формі економічного об'єднання з іншими країнами.

Ще сильніші національні почуття існують у Прибалтійських республіках — Литві, Латвії, Естонії. Слід врахувати, що прибалтійські народи є безперечними представниками західної цивілізації та західного світогляду і в цьому сенсі є цілковито чужим елементом для азійської в засаді ментальності правлячої в СРСР класи партійно-державної бюрократії. Не маючи сил знищити західний спосіб думання прибалтійських народів, режим діє в найпростіший і найбрутальніший спосіб: сприяє переселенню до Прибалтики росіян та представників інших народів СРСР, намагаючись таким чином знищити місцевий національний характер цих районів. Хоча ця політика переселення дає свої наслідки у вигляді постійного відсоткового зменшення долі місцевих народів у всьому населенні, однак прибалтійські народи мають впертий національний характер і надзвичайно болісно відчують свою цілковиту чужість характерові радянської імперії та свій жалюгідний пригноблений стан в СРСР. Прибалтика вже була і продовжує бути джерелом неприємних несподіванок для правлячої класи, а історія національно-визвольної боротьби прибалтійських народів ще далеко не закінчена. Очевидно, питання про долю прибалтійських народів ще чекає на своє докорінне вирішення в дусі гуманізму та демократичних принципів.

Не можна не помітити деякої спорідненості долі прибалтійців та українців. Хоч український народ не має таких виразних рис західноєвропейської нації, як прибалтійські народи, але українці історично і психологічно ближчі до західних слов'ян, ніж до Московії. Україна зі всіх східно-слов'янських територій зазнала найбільшого впливу Заходу і найменшого — Золотої Орди. Наслідком цього є той факт, що демократичний та гуманістичний світогляд значно ближчий розумінню пересічного українця, ніж пересічного росіянина.

Значення України в політичному та економічному комплексі СРСР надзвичайне. Економічно Україна є одним із найрозвиненіших районів і сільськогосподарською житницею, населення України (разом з не-українськими меншостями) наближається до 50 мільйонів, географічно Україна є найважливішим плацдармом, виходом до Чорного моря, на Балкан і до Центральної Європи.

Втрата України була б для імперії таким ударом, який, напевно, завдав би вирішальної шкоди самій російській імперіальній концепції. Створення української держави було б таким прикладом для інших народів імперії, який, імовірно, спонукав би їх до рішучішої національно-визвольної боротьби і став би важливим поштовхом до створення багатьох національно-державних утворень.

Не зупиняючись докладно на національних рухах інших народів, можна проте констатувати, що націоналістичні відцентрові сили в СРСР посилюються з дня на день. Реалістично розглядаючи становище, що імперіальний принцип насильницького утримання неросійських народів у покорі та їхньої поступової русифікації віджив своє і не має майбутнього. Безумовно, комуністичні керівники СРСР ніколи не відмовляться від цього принципу, але тим гірше для них. В разі зміни політичної влади майбутньому політичному керівництві Росії доведеться виробити нову концепцію, а якщо вони не зроблять цього самі, їх до цього примусить запекла боротьба неросійських народів.

*

Безумовно, і після втрати неросійських околиць імперії Росія продовжула б існувати як велика і могутня держава, але тоді б створилися умови для існування Росії саме як національної держави, а не потенційної світової імперії. Прийшовши до концепції національної держави, російський народ зміг би, нарешті, вирішити свої складні національні, соціальні, культурні та господарські проблеми, які залишаються невирішеними вже протягом кількох сторіч. Лише тоді Росія могла б зробити остаточний вибір між Європою та Азією як джерелами культурної традиції та політично-психологічної концепції.

Можливо, саме тоді Росія, втративши свій містичний дух та спокусу до територіальних захоплень, набула б здатності до сприйняття гуманістичного світогляду та демократичного державного устрою.

Нема сумніву, що перетворення Росії на національну державу російського народу цілком відповідало б інтересам цього народу. Лише тоді російський народ знайшов би свою конструктивну, а не деструктивну роль серед інших держав і народів. Ті довгі сторіччя російської історії, коли, за виразом проф. Ключевського, «держава грубішала, а народ хирів», здалися б росіянам передісторією, страшним історичним провалом, коли сили народу витрачалися не заради поступу, добробуту і культури, а задля існування антинародних та експансивних режимів.

Отже, ліквідація імперіального принципу організації держави відповідає не лише інтересам неросійських народів, а й самого російського народу. Це також відповідатиме життєвим інтересам усього цивілізованого людства, бо радянський комунізм нині є найбільшою загрозою для існування цивілізації.

Можна спробувати уявити собі майбутнє того політичного та економічного комплексу, що виникне в Східній Європі після передбачуваного кінця комуністичного панування.

В разі зруйнування імперії, що, безперечно, супроводжувалося б також зникненням комуністичних режимів у країнах Східної та Центральної Європи, виникло б природне потягнення до створення економічної, а згодом, можливо, і політичної спільноти східноєвропейських країн, до якого б увійшли нинішні так звані «соціалістичні» країни Східної Європи, України, Прибалтійські країни. Не виключено, що до цієї спільноти міг би приєднатися і Кавказ. Оскільки всі ці країни нині економічно відстали від існуючої Європейської економічної спільноти, то ледво чи вони могли б зразу увійти до цієї спільноти як

рівноправні члени, а мусіли б створити свою власну спільноту, яка могла б мати певні і дедалі поширювані зв'язки із Західноєвропейською спільнотою.

Національна Росія, якщо б вона обрала для себе європейський демократичний шлях розвитку, також могла б з часом приєднатися до східноєвропейської спільноти, але цього разу не як імперіаліст і гнобителі, а як рівноправний партнер в економічній та культурній співпраці.

Таким чином, можна передбачити, що слідом за колишніми імперіями Заходу, які відмовилися від імперіального принципу і прийняли концепцію економічної та політичної співпраці на засадах партнерства, прийде черга такого ж розвитку в Східній Європі. Такий шлях був би єдино позитивним, і лише на такому шляху можна уявити принципово нове і справді велике майбутнє Східної Європи, включно з Росією.

*

Говорячи про можливість зруйнування імперії, слід реалістично оцінити можливість такого розвитку подій і світове співвідношення сил.

Як було підкреслено вище, комуністичний режим має дві глибинні хвороби, що їх причин він не здатний усунути. Ці хвороби настільки серйозні і невиліковні, що можна без жодного перебільшення твердити, що комуністична влада із самого початку свого виникнення несе в собі зародки своєї загибелі. Перша з цих хвороб — економічна неефективність, друга — існування національної свідомості і, як наслідок, поява національно-визвольних рухів.

До цього можна додати, що вся історія радянської влади є історією боротьби режиму з цими двома смертельними для нього загрозами. Якщо проаналізувати офіційні матеріали партійних з'їздів, державні рішення та численні господарські та адміністративні реформи, стане ясно, що протягом усього свого існування режим відчайдушно намагався знайти вихід з господарських та національних труднощів. Ця діяльність режиму була для нього успішною в тому розумінні, що він втримався протягом кількох десятиріч, але хвороби режиму не лише не зникли, а й посилилися, стаючи дедалі загрозливішими.

Економічна криза примусила радянське керівництво звернутися по технічну допомогу до Заходу. В той самий час опозиційні рухи стали такою загрозою, що режим вимушений поступово повертатися до таких методів придушення, що нагадують сталінські. Ці заходи суперечать один одному, бо широка економічна співпраця із Заходом ледве чи сумісна з крайніми сталінськими методами терору всередині СРСР. Зараз ще важко сказати, як керівництво СРСР вирішить цю суперечність, але можна передбачити, що придушення опозиційних рухів є для них першорядним завданням.

Не слід плекати ілюзій щодо нинішнього керівництва Радянського Союзу. Якщо вони нині не знищують масово мільйони людей, як це робив Сталін, то на це є лиш одна причина: диктатура Сталіна була диктатурою особистою, яка не терпіла жодного поділу особистої влади; нинішня диктатура в СРСР є диктатурою класу партійно-державної

бюрократії, що остаточно склався і відчув свою силу і інтереси. Масовий терор у сталінських масштабах було б важко втримати в певних межах і він міг би охопити правлячу клясу як це було за часів Сталіна.

Проте, нинішнє керівництво таке саме аморальне, цинічне і нелюдське, як Сталін, і може, в разі загрози своєму становищу або в разі виникнення воєнної ситуації, вдаватися до найжахливіших методів винищення людності.

Сьогоднішні керівники СРСР із граничною ясністю розуміють, що їхня влада перебуває в загроженому стані наслідком тих двох хвороб, про які я казав вище. Безліч ознак переконують, що верхівка в Москві розуміє свій невтішний стан і гарячково шукає виходу із становища. Якщо не станеться найближчих років всесвітньої катастрофи або рішучої зміни у співвідношенні міжнародних сил, то посилення внутрішньої напруженості всередині СРСР могло б викликати за десять-п'ятнадцять років таку кризу, яка, імовірно, призвела б до повалення комуністичної влади.

Отже, для правлячих кіл СРСР єдина можливість вижити і втримати своє панування — це раптове і успішне захоплення нових позицій у світі, що дозволить опанувати нові багатства, нові стратегічні позиції, користуючись з військового стану, нишком розправитися з мільйонами незадоволених і диктувати свою волю світові. Такою акцією могло б бути підкорення Китаю, або захоплення Західної Європи, або цілковите опанування Близького та Середнього Сходу, або політичний чи економічний крах Сполучених Штатів Америки. Є багато свідчень, що в Москві розробляють плани в усіх цих напрямках.

Отже, дуже імовірно, ми перебуваємо напередодні вирішальних зіткнень на світовій арені.

Проте, Захід може втримати і посилити свої позиції за певних умов. Справа в тому, що радянські керівники ледве чи наважаться на тотальну війну із Заходом, радше вони діятимуть шляхом підриву, шантажу, проникнення, диверсій або льокальних воєн. Якщо Захід виявить достатню рішучість і готовість до опротиву, єдність і твердість, Радянському Союзові не залишиться нічого іншого, як спрямувати свою агресивність супроти Китаю.

Перешкодою на цьому шляху є розклад західного суспільства, звичка мислити насамперед економічними, а не політичними категоріями, пересичення матеріальним добробутом і зневага до гуманістично-демократичних ідеалів, що охопила маси «лівої молоді».

Проте певною, але ще не визначеною мірою розклад західного суспільства викликаний підривною діяльністю і навіть самим фактом існування комуністичної системи. Отже, зникнення цієї системи є передумовою лікування або вдосконалення західного суспільства.

Михайло Михайлов у статті «Безглуздя „деідеологізації“» цілком слушно зазначив: «У наш час найпекучішою проблемою людства є не вирішення війни та миру, не брак поживних або енергетичних речовин, не екологічна проблема, — а саме відсутність нової свідомості, тобто нової всеохопної глибинної ідеології, яка б упорядкувала ту несусвітню плутанину в людських головах, яка є мало не найголовнішою відмінною нинішньої людини від людей всіх інших епох».

У тій самій статті Михайлов підкреслює просту істину: у своєму первинному сенсі слова «світогляд» та «ідеологія» — синоніми. Оскільки людині властиво мати певний світогляд, вона завжди має ідеологію, тобто систему поглядів та ідей. На жаль, молода західна генерація забула цю істину і відходить від ідеології західного суспільства, не розуміючи, що таким чином готує свою власну загибель у концентраційних таборах червоного тоталітарного режиму. Бо лише загальне визнання суспільством ідеології гуманістичної демократії є гарантією проти тоталітаризму. А тоталітаризм — це загибель західної цивілізації.

Отже, якщо ми визнаємо себе належними до західної цивілізації, ми мусимо стати на її захист, знайшовши в собі сили для цього. Це злісна неправда, що ідеали демократичного суспільства застаріли і втратили свою силу. Ідеї, котрі на Заході багатьом здаються віджилими, котрі викликають протест молоді, в СРСР надихають мільйони людей, які саме в цих ідеях та принципах бачать єдину надію. Застаріли не ідеї, здрібніли люди Заходу, втративши здатність до боротьби, почуття власної гідності та здатність приймати виклик.

Ідеї та принципи західної цивілізації, попри всі її вади, залишаються досі найвищим надбанням людства. Якщо більша частина громадян демократичних країн не зрозуміє свого морального обов'язку перед своїм суспільством, наші діти опиняться в концентраційних таборах або стануть «вовками» — членами злочинної правлячої класи, що, можливо, ще гірше, ніж загинути у концтаборі.

Інколи кажуть, що змагання Сходу із Заходом — це змагання хворого на рак з хворим на сухоти. Частково це справді так. Захід хворий, але ця хвороба виліковна, якщо прикласти рішучих зусиль до лікування. Комуністичний світ хворий невиліковно, але ця хвороба дає метастази, які можуть знищити також здорові клітини світового організму, або, кінець-кінцем, навіть весь світовий організм.

Якщо Захід втримає свою моральну та військову міць та єдність ще протягом десяти-п'ятнадцяти років — він переміг. (Принаймні, переміг СРСР, бо потім, можливо, новим головним тоталітарним супротивником стане Китай. Проте, можливо також, що Китай не матиме таких світових амбіцій, як СРСР. Безумовно, що питання вимагає поважного дослідження.)

Повертаючись до головної теми моєї доповіді — національного питання — ще раз хочу підкреслити, що активно працювати на своїй національній ниві і одночасно відчувати свою невідривність від нашої спільної західної цивілізації, ми найкраще сприятимемо історичній справі нашої доби — боротьбі демократії і гуманізму проти тоталітарного деспотизму.

Життєво необхідно устійнити і довести до свідомості якомога ширших кіл громадськості той дуже простий і тверезий факт, що ми всі перебуваємо напередодні вирішального повороту світової історії, і в інтересах усіх народів піднятися вище своїх вузьких інтересів і застарілих міжнаціональних суперечок і стати на рівень свідомої боротьби за нашу спільну майбутню долю.

ПЕТРО ПОТІЧНИЙ:

АНАЛІЗА РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ

Рух опору в Україні добре відомий серед українського суспільства, хоч часто факти є подавані через призму певних поглядів. Одначе, щоб його краще зрозуміти треба докладніше зазнайомитися із тлом, на якому цей опір проходив та із системою, в якій він постійно міцніє. Тому зачну від оцінки радянського суспільства, але в дещо відмінний спосіб, як це прийнято серед нашого загалу. Ця оцінка радянського суспільства і системи базована на поглядах деяких західніх і китайських марксистів. Для нас також повинно бути цікавим, як на розвиток подій в Радянському Союзі дивляться визнавці цієї самої ідеології, хоч і відмінної інтерпретації.

Перш за все, вони відкидають твердження радянських ідеологів, що все в радянській системі прекрасне та що недотягнення різного роду — вина одиниць, а не системи. На їхню думку, СРСР (подібно як США) не може більше приховати свого імперіялістичного відношення до малих народів і країн ні всередині, ні на зовнішньому відтинку. Вже в 1956 р. Мао Цзе-дун говорив про існування т. зв. «суперечностей в серцях людей» і додав, що навіть «соціалістичні суспільства розвиваються внаслідок суперечностей між продуктивними силами і продуктивними відносинами». У системі продукції — це суперечності, що протиставляються робітникам. Знову в системі власності — це суперечності, які існують між тими, що мають якийсь контроль над засобами виробництва і тими, що її не мають. Що більше, один із світил цієї ідеології передбачає можливість, чи радше неминучість, боротьби між людьми навіть тоді, коли суспільство стане безкласовим. А кожному відомо, що радянське суспільство не є безкласове. Навпаки, це суспільство стратифікації, яке розвивається швидким темпом. Небезпідставно М. Джілас та інші говорили й говорять про «нову класу», нову упривілейовану верству в Радянському Союзі. Радянська система — це бюрократична система скрайнього типу, яка перевершила своєю екстремністю всі інші країни т. зв. соціалістичного бльоку. Вона сповнена конфліктів чи «антагоністичних суперечностей». Недарма протестують селяни. Недарма все частіше й частіше штрайкують робітники. Недарма нова технологічна інтелігенція воює із закостенілою класою бюрократів. А боротьба народних мас усіх національностей за свою самобутність і культуру проти російського шовінізму — це один з найглибших конфліктів Радянського Союзу.

Висновок з цього простий: не тільки національні революції визрівають, але (і це треба підкреслити) навіть справжня пролетарська революція, — це щойно справа майбутнього.

Так твердять деякі західні марксисти. Чи варто нам прислухатися до їхнього голосу? Нам здається, що так. У сучасній «бізнесовій» гаярчці, в якому втоплені обидві найбільші імперіяльні потуги світу, виглядає, що якраз на долю «лівиці» припадає обов'язок відіграти роллю совісти світу. Також західня лівиця духово близька радянським і частини українських дисидентів. Можна б сказати, що вони говорять спільною мовою. А це означає, що проблемам опозиції в Радянському Союзі буде присвячуватись дещо уваги і в майбутньому, навіть у зматеріалізованому Заході.

А тепер придивімся рухові опору з погляду індустріального моделю суспільства. Головна теза проponentів цього погляду твердить, що сьогодні не комунізм, але індустріалізм, індустріалізація є маривом, яке ходить по світі й приводить до величезних суспільних перемін. Цей модель суспільства нам добре знайомий. Ми живемо в індустріалізованому суспільстві. Які ж його головні ціхи? Згадаймо хоч декілька з них. Позиція робітника скріплюється. Сьогодні легше роздобути капітал, ніж робітника. Приріст населення сповільнюється, що в свою чергу веде до важливих демографічних перемін. Приходить емансипація жінки. Спостерігається велика мобільність населення, яке залишає село й утікає до міста. Освіта й виховання характеризуються спеціалізацією і політехнізацією. Усе це веде до змін у правній системі, і врешті приведе також до змін у сфері влади. Плюралізація населення приводить до певних вимог населення, які мусять бути задовільнені. Радянський Союз не стоїть в ізоляції від цього роду перемін.

Очевидно, не все гаразд з індустріальним суспільством. Розвиток технології уможливило творення засобів контролю над людиною, про які в минулому ніхто навіть не мріяв. У парі з тим, існують можливості резистансу, які я назвав би «технологією протесту», про що також можна було тільки мріяти в минулому. І тому протест в Україні щораз важче й важче здавити. Про це варто пам'ятати.

Однаке, ще важливішим моментом є вплив модернізаційного процесу на національну свідомість людей. Пригляньмося до цієї проблеми, не попадаючи ні в апокаліпсу, ні в паранойю.

Як знаємо, радянська наука й політика підкреслює, що з дальшим економічним розвитком, чи «модернізацією», національне питання в Радянському Союзі буде розв'язане повністю. На їхню думку, чим більше різниця у побуті, освіті, клясовій структурі і т. д., тим буде більше непорозумінь. І навпаки. Такий висновок випливає з марксистської клясової інтерпретації національних конфліктів. Це треба сказати хоч би й тому, що це офіційна партійна лінія, яка визначає рамки для дискусії національних проблем у СРСР, і тому вона має деякий вплив на саме життя.

Однаке, треба підкреслити, що модернізація, тобто підвищення рівня технічної освіти, урбанізація, суспільна диференціація, починає змінювати практичні імплікації цієї доктрини. Наприклад, у минулому під гаслом «диктатура пролетаріату» можна було легко оправдати російське панування. Зробити це тепер — важче, бо сьогодні

зовсім легко можна довести, що кожний народ має власну робітничу класу, технічну й культурну інтелігенцію, — самозрозуміло — йому не потрібно росіян. Такі питання стоять сьогодні на денному порядку в цілому СРСР, а головню в Україні.

Сьогодні саме життя доводить, що доктрина про нівеляцію національних різниць та антагонізмів є фальшивою в добі модернізації. Наприклад, технологія перекладу стоїть так високо, що читати твори чужих авторів у своїй рідній мові не справляє жодних труднощів. Перепис населення СРСР з 1970 року виявив ясно, що росіяни не в силі приборкати штиками всіх неросіян. Правда, балтійські республіки, деякі частини України й Молдавії, і навіть частини Центральної Азії, переживають загрозливий період напливу росіян. Проте етнічний баланс у столицях неросійських народів подалу перехиляється в користь неросіян. Можливості росіян протиставитися цьому рухові є обмежені. Зрештою, вони проходять подібні перемини. Навіть мовна русифікація — не кажучи вже про психологічну — мусить йти ще дуже довго, щоб серйозно загрозити існуванню окремих народів. Якщо досі не вдалося зліквідувати чверть мільйона кримських татар, то як можна розраховувати на повну ліквідацію українців? Коротко кажучи, модернізація збільшує, а не зменшує потенційну й фактичну масу, в якій шукають підтримки неросійські опоненти в СРСР. Це спеціально видно в Україні, де всі верстви населення, в більшій або меншій мірі, заангажовані в русі опору. І в цьому лежить важлива різниця між дисидентством в загальному (яке займається і є зв'язане з проблемою легітимізму, тобто, розходитьься з офіційною лінією щодо політики, використання влади, прав і обов'язків панівної та підлеглої верств населення) і національною опозицією, яка в додатку до вищенаведених завдань, ставить собі ще за мету досягнення справедливості.

Сенс щодо існування справедливості чи відсутність її, тобто існування несправедливості, є тим мірилом, яким треба оцінювати глибину та інтенсивність національного опору. З другого боку, концепція справедливості — це релятивне поняття. Відчування людини, чи її трактують справедливо, чи ні, залежне ще теж від перспективи. У цьому саме є й суть справи, бо дуже часто покращання ситуації, об'єктивно кажучи, відчувається як посилення експлуатації чи переслідування. Наприклад, реабілітація кримських татар, якщо сприймати це явище об'єктивно, є покращанням їхньої ситуації. Але заборону повернутися до Криму, вони відчувають набагато гостріше.

У централістичній системі, наприклад, в СРСР, навіть явний розвиток окремих національностей в різних ділянках життя можна змінити або сповільнити наказом згори. Це всім добре відомі речі. Одначе, не можна вважати, що для того роду рішень немає жодних меж.

Все ж таки, найбільша загроза існує з боку росіян. Проф. Р. Шпорток в одній із своїх праць назвав це «російською проблемою» Радянського Союзу. Немає двох слів, що Політбюро і ЦК партії СРСР вже здавна схильні до проросійського курсу в Радянському Союзі. Але при цьому треба також зазначити, що в СРСР існують групи, які незадоволені повільним темпом русифікації. З цієї причини вони також стоять в опозиції до партії.

Розглядаючи загальний стан в СРСР, спробуємо тепер наświetлити рух опору в Україні.

Перше, що впадає в вічі це той факт, що рух опору в Україні, як і в цілому СРСР, не можна пхати під одну покришку. Українські опоненти режиму борються з таким самим завзяттям за індивідуальні, як і національні права. У ніякому разі не можна всіх їх називати націоналістами, як це дехто робить, на велику радість КДБ і на шкоду рухові опору. Треба також підкреслити, що власне національні домагання є якоюсь мірою прикметою руху опору між росіянами, і тим самим і між українцями. Але помилково було б твердити, що рух опору в Україні — це ніщо інше, як вияв українського націоналізму. Рух опору в Україні є такий багатограний, як є суспільство, що його породило. Він охоплює всі верстви і класи суспільства, різні ідеології і політичні концепції, починаючи від ледь реформаторів до скрайніх націоналістів. Сьогодні частіше й частіше говориться про справжню пролетарську революцію в обсягу СРСР. Було б дивним, якщо серед українців не було б також таких людей, які схилилися б до цих поглядів. Цікавою компіляцією для підтвердження цього явища є праця д-ра Б. Левицького, одного з найкращих українських советологів. Він зробив класифікацію знаних дисидентів за національними і республіканськими критеріями (що уже не сподобалося російським шовіністам з під стягу НТС, які твердили, що найбільше терплять росіяни) і прийшов до висновку, що українці і жиди — це дві найбільші групи серед в'язнів. Українці є у майже всіх дисидентських групах СРСР, за винятком хіба «руситів» чи інших подібних груп, які заступають російську шовіністичну правдицю.

Ці персональні зв'язки з усіма групами, які лише треба вітати, не перешкодили українським дисидентам зрозуміти вагу своєї власної ролі і дії. В Україні вони не були задоволені з видань «Самвидаву» в центрі. Тому створили свою власну літературу «Самвидаву», з «Українським Вісником», який був рівний з «Хронікою». Українські дисиденти виразно заявили, що вони бажать репрезентувати українські справи самостійно й відмовили права іншим говорити в їхньому імені, хоч не має сумніву, що «Звернення демократів Росії, України і Прибалтики» було напевне написане з участю українців.

Ця постава в ніякому разі не означає ізоляції українського руху опору в усіх його відмінах від руху опору в інших республіках СРСР, включно з Росією. Як доказ цього ми бачимо важливий зворот в настанові чільних представників російських дисидентів, як Сахарова і Солженіцина, щодо українського руху опору. Ніхто хіба не буде заперечувати користи для української справи, яка сталася внаслідок інтерв'ю Сахарова й Солженіцина із західною пресою. Три роки тому на конференції в Гамільтонському університеті говорилося про замовчування російськими дисидентами національного питання. Сьогодні цього говорити вже не можна.

Одним з найважливіших пунктів у програмі українських дисидентів є їхнє ставлення до меншостей в Україні і до народів, які борються за свої національні права. Постава українських дисидентів до жидівського питання і до вимог кримських татар, дозволяє нам в західному світі бути гордими за наших земляків. Їхня постава —

це постава державницька і вона каже, що в Україні національні питання мусять бути розв'язані справедливо.

Але як справа виглядає на майбутнє? Ми вже сьогодні спостерігаємо поляризацію в колах дисидентів. Це нормальна річ. Україна — високо розвинена країна. Її суспільство й інтелігенція — високо здиференційовані. Така поляризація думок, такий вахляр опіній, які існують в колах дисидентів, творчі думки й багатство ідей — робить їх привабливими і зрозумілими для всіх, навіть для російських дисидентів, не згадуючи вже про Захід. Тому треба вірити в кінцевий успіх українських і інших радянських дисидентів: свою державу. Правда, вона не буде такою, якою багато в нас хотіли б її бачити. Проте, вона буде державою українського народу, незалежно від її суспільного устрою.

ЗАЯВА З ПРИВОДУ НОВОЇ СИТУАЦІЇ В УНРАДІ

Обставини, що виникли тепер в Українській Національній Раді та навколо неї в зв'язку з появою в жовтні ц. р. спільної декларації М. Лівницького та Я. Стецька — від імени Державного Центру УНР в екзилі та Закордонних Частин ОУН, — змушують нас, як партії УНРади, з якої ми правно не вибули, подати до загального відома, порядком висвітлення наявної ситуації, цю заяву.

Як відомо, УНРада, починаючи з 1948 р. та кінчаючи 1967 роком, була українським передпарламентом в екзилі. До неї входили партії з різними програмами та різними поглядами на тактику боротьби за досягнення спільної національної мети — незалежної української держави. Виконавчий Орган УНРади (уряд в екзилі), складався також із різних програмово й ідеологічно партій; а ті з них, які до складу ВО не входили, могли вільно критикувати його діяльність. Президент ДЦ УНР в екзилі в роках 1948—1967 стояв понад партіями та партійними ідеологіями; а щоб засвідчити такий свій характер, він не брав участі в діяльності ні своєї партії, ні інших партій, членів УНРади. Він був президентом для всіх, і в такому характері він репрезентував цілість української політики так, як вона виявлялася в міжпартійному спектрі УНРади.

На жаль, усі ці високі демократичні принципи грубо порушено, а згодом і цілком зігноровано, після того, як президентом став М. Лівницький. Він, на відміну від своїх попередників, не піднявся на рівень державного лідера, а став президентом лише для тих партій, які поділяють його партійні переконання. За його ініціативою з УНРади нелегально усунуто УРДП, УНДО й ОУНз, а на їх місце, так само нелегально, введено до УНРади фіктивні «партії», які штучно створено в самій УНРаді за безпосередньою участю в цьому самого М. Лівницького та його співпартійців і прихильників у керівництві УНРади. Не маючи своєї власної політичної індивідуальності, ці новотвори не репрезентують собою не тільки якихось окремих політичних організацій, а й якихось окремих ідеологічно-програмових концепцій, будучи лише гуртками окремих прихильників політики Лівницького, чії партійні настанови вони в усьому дублюють.

Ще перед усуненням згаданих трьох партій, так само неправдо усунуто д-ра Атанаса Фіголя з посту голови Виконавчого Органу, а потім голови УНРади, обидва один за одним, уступили на знак протесту проти незаконних дій президента. З того часу УНРада перестала бути передпарламентом, а перемінилася в уніфікований центр політичних однодумців, про що з гордістю писав теперішній голова УНРади С. Довгаль. Зрештою цей стан знайшов своє пряме оформлення в пресових і публічних виступах офіційного речника теперішньої УНРади — І. Кедрина-Рудницького, який окреслив сучасний Державний Центр назвою «ідеологічний центр».

Знаменно, що аж після таких змін у напрямі тоталітаризації раніше демократичної державницької установи, УНРада здобула прихильність до себе з боку ЗЧ ОУН на чолі з Я. Стецьком. Як відомо, до того часу він і його організація були непримиреними ворогами УНРади, яку ця організація, після короткого перебування в ній від початку її створення, покинула саме з причини принципового заперечення її демократично-парламентарного характеру. Зблизившись тепер між собою програмою й ідеологічно, М. Лівидцький і Я. Стецько цілком легко змогли проголосити спільну декларацію, яку вважають своєю платформою сучасної УНРади, що означає: відтепер до неї ніхто не може увійти, коли не погодиться з цією платформою.

Ясно, що такої декларації не повинен був підписувати президент ДЦ в екзилі, коли б він хотів утримати УНРаду, як форум для співпраці партій з різними програмами; тобто — якби він бажав, щоб вона продовжувала бути українським передпарламентом. А що він цього не хоче, свідчить, між іншим, його промова на маніфестації СКВУ в Торонто, де він вимагав поставити поза рамки українського організованого життя усіх, що мають відмінні погляди від тих, які викладені в декларації Стецько-Лівидцький.

Таким чином виникла нова ситуація, бо цією декларацією закінчено демократичний етап історії УНРади, а відкрито період тоталітарного «ідеологічного центру», хоч із уживанням таких понять, як «Державний Центр» чи навіть «передпарламент». Не треба доводити, що тоталітаризм не відповідає духові українського народу й українців поза Україною. Перетворення УНРади по суті в одну партію та проповідування її речниками однопартійності — це, крім усього іншого, означає ще й компромітацію української політичної думки перед народами вільного світу.

Разом із цим мусимо також звернути увагу ще на один важливий момент. Перетворивши УНРаду на організацію тоталітарного типу, М. Лівидцький та його сучасні помічники з цього ділі намагаються створити перед українською громадою враження, немов би то їх від їхніх опонентів ділить принцип державної самостійності; тобто — що, мовляв, тільки він та його оточення, а також націоналісти з організації Стецька, висувують вимогу державної самостійності — в час, коли їхні опоненти, нібито, задовольняються сучасною УРСР.

Такі сугестії, що їх уже роками поширює зокрема М. Лівидцький та його помічники — це свідомо ширення неправди та пуста демагогія з елементарно нечесними намірами. Виключаючи КПУ та її агентуру, що не мають нічого спільного з організованим українським політичним життям на еміграції, всі діючі тепер українські національно-політичні середовища розглядали досі й розглядають тепер УРСР як інструмент політики Москви в Україні, а не як виразника волі українського народу. Говорити інакше, означає свідомо баламутити громаду та створювати фальшиву картину перед чужинцями. На свій лад така демагогічна пропаганда допомагає також Москві, створюючи враження, нібито хтонебудь із національно думаючих українців справді готовий визнати сучасний стан поневолення українського народу.

Поборюючи советську окупацію України, всі українські політичні групи разом з тим вважають за доцільне, в інтересах змагання за державну самостійність, використовувати формальний статус УРСР та

суперечності її конституційного становища в СРСР, зокрема ж на міжнародному форумі — її членства в Об'єднаних Націях. Так, наприклад, коли в 50-х роках деякі політичні кола США пропонували усунути УРСР із ОН, проти цього заявили усі українські політичні групи на еміграції та всі наші громадські установи. Отже — між українськими політичними групами на еміграції немає ніякого «двоподілу» по лінії самостійності України та боротьби за неї. Натомість від М. Лівичького та ойого оточення ділять нас дві проблеми.

Якщо йдеться про Україну, то, поборюючи сучасне поневолення України, ми передусім числимо на здорові сили самого українського народу, як на головний фактор його визволення. Останні роки зокрема ясно показали, що такі сили в Україні існують та що вони в різних формах борються за інтереси свого народу.

Натомість М. Лівичький та його новіші співробітники довгий час відкидали ті сили українського народу. Їхне теперішнє декларативне величання сучасних українських патріотів не міняє по суті їхнього наставлення. До того ж теперішні борці за самостійність України підносять на своїх прапорах передусім гасла політичної і соціальної демократії, що чужі сучасним керівникам УНРади.

Щождо внутрішнього становища в самій УНРаді, то, як уже й сказано вище, наше розходження з М. Лівичьким та його співробітниками в тому, що ми хочемо бачити УНРаду демократичною міжпартійною установою, а не тоталітарною групою, чи тим більше — інструментом в руках однієї особи. Тому ми, що дорожимо демократичними принципами, які протягом довгої історії нашого народу були постійно його головними дороговказами, глибоко стурбовані останнім розвитком подій в УНРаді.

Та, на жаль, оздоровити відносини в УНРаді неможливо, доки на чолі ДЦ стоїть особа, яка не може піднятися на висоту своїх завдань. За теперішнього стану речей в УНРаді цю особу ледве чи можливо замінити, бо наслідком її діяльності в УНРаді запанував по суті стан беззаконня. У такій ситуації для наших організацій і широких мас прихильників демократично-державницької концепції єдності в різноманітності залишається тільки один вихід: шукати нових шляхів для ведення загальноукраїнської політичної діяльності в таких формах демократичної співпраці виразників різних програм і ідеологій, які відповідають потребам і вимогам українського політичного життя сьогодні. Бо погодитися з затишком свободи думки, слова і переконань та легалізувати диктатуру, від якої прагне звільнитися український народ на батьківщині — означало б заперечити основні принципи, на яких єдино можна оперти боротьбу за визволення і державну самостійність українського народу.

Грудень 1973 року.

За Українську Револуційно-Демократичну Партію
В. І. ГРИШКО (Голова УРДП)

За Українське Національно-Демократичне Об'єднання
О. ЯВОРСЬКИЙ (Голова ЦК УНДО)

За Організацію Українських Націоналістів закордоном
Б. КОРДЮК (Голова Політичної Ради ОУНз)

(«Український самостійник» — Мюнхен, ч. 197, січень 1974)

ПОШИРЕНО ОРГАНІЗАЦІЙНУ МЕРЕЖУ

Конгресу української вільної політичної думки (КУВПД)

20 грудня 1973 р. в Мюнхені відбулося чергове засідання Тимчасового секретаріату КУВПД, на якому д-р Атанас Фіголь, голова секретаріату, звітував із своєї поїздки за океан у жовтні-грудні 1973 р. Він поінформував про II СКВУ в Торонті, а також про організаційні заходи для створення тимчасових крайових секретаріатів у трьох країнах: Канаді, США і Великобританії. Натепер діють такі Тимчасові крайові секретаріати КУВПД:

Торонто (Канада): М. Валер — голова; І. Дубилко, М. Малецький, Б. Підгайний, О. Тарнавський, О. Яворський — члени.

Нью-Йорк (США): В. Жовнір — голова; М. Воскобійник, Р. Льницький — члени.

Лондон (Великобританія): С. Онисько — голова; А. Бондаренко, М. Дмитришин, М. Добрянський — члени.

Д-р Фіголь брав участь у II з'їзді Асоціації українців Америки, 24. XI. 1973 р. в Ньюарку, і мав ряд доповідей: Вашингтон (28. XI.), Торонто (2. XII.), Нью-Йорк (8. XII.), а далі Лондон (15. XII.) і Брандфорд (16. XII.) у Великобританії, і в Мюнхені (28. XII.) — на тему: «Проблеми української діаспори на тлі другого конгресу СКВУ».

У Торонті д-р А. Фіголь і проф. П. Потічний доповідали на студійному семінарі КУВПД. Д-р Фіголь на подану вище тему, проф. Потічний про «Рух опору в Україні». Доповідь д-ра Фіголя друкуємо в цьому числі «УС».

Секретаріат КУВПД у Канаді підготовляє вибране із доповідей студійних семінарів конгресу англійською мовою, передусім для тих громадян, що недостатньо володіють українською мовою. На нарадах у Нью-Йорку винесено пропозицію підготувати першу пленарну сесію КУВПД.

(«Український самостійник» — Мюнхен, ч. 197, січень 1974)

Ф. Гаснко:

ХТО В КОГО ПЕРЕХОПИВ ІДЕЮ?

Лідер ОУНм О. Жданович виступив з засадничою статтею на дуже актуальну тему — про наші еміграційні вади. Стаття називається «Єдність доктрини й думки». («Українське слово», 10. 2. 1974).

На жаль, автор не вяснив, що він розуміє під терміном «доктрина»; — систему поглядів, політичну програму, чи лише певну засаду, наприклад, «Україна для українців» — за прикладом доктрини Монро, чи може іншу засаду: «Не мати нічого спільного з тими політичними чинниками, які наперед не визнали права України на самостійність» — за прикладом доктрини Гальштейна.

Стаття заслуговує на увагу, хоч у ній є ряд, не те що сумнівних (вони теж є), а просто таки неправдивих і хвалькуватих тверджень. В цій замітці ми не збираємось обговорювати заторкнуті О. Ждановичем проблеми, тим паче, що він заповів цілу серію статей на цю те-

му. Сподіваємось, що в них він підійде більш серйозно до обговорення такої важливої теми, як наші еміграційні вади. А тим часом вкажемо на вади самої статті.

«Єдність думки» і «єдність мети» це різні речі, які Жданович, свідомо чи ні, об'єднує і буде на цьому своєю концепцією. «Єдність думки» може базуватися лише на одному шляху боротьби, а «єдність мети» — як то правильно зазначає Жданович, — допускає різні шляхи боротьби.

Далі Жданович твердить: «розбиття ОУН 1940 р. . . . було подією не менш трагічною як поразка 1921 р.». Урівняння подій, пов'язаних з діяльністю ОУН, з подіями пов'язаними з Українською Революцією 1917—1921 рр., є не тільки хвалькуватістю, а просто таки трагедією. Чи не досить нам того, що 30 червня ставиться поруч 22 січня?

Закінчує свою статтю Жданович досить дивним твердженням, признаючи його мабуть лише для тих, хто крім партійної писанини свого середовища більше нічого не читає. Не моргнувши оком він пише: «VII ВЗУН 1970 р. висунув думку про необхідність Конгресу української політичної думки. Доки ми взялися за здійснення цієї ідеї, хтось інший поставив наголос на прикметник «вільної», «вийшов з ініціативою» і . . . замкнувся знову в гетті кількох менших груп. І це корисно, без сумніву. Але велика дебата так і не відбулася і ледве чи відбудеться. Ми (ОУН) запізнились (згода!), але ті, що перехопили ідею, не зробили краще».

Прочитавши таке категоричне твердження лідера мельниківців про висунуту ВЗУНОм ідею в 1970 році, ми розкриваємо «Бюлетень ВО УНРади — ІНФОРМАЦІЯ» ч. 1 за січень-березень 1968 року і на 28-й сторінці читаємо:

«Приїждь на дальшу мету: Конгрес української вільної політичної думки . . . найістотнішим завданням є розгорнути в допомогу батьківщині на всіх відтинках доцільну політичну діяльність . . . 20. січня ц. р. ВО подав Президії УНРади проект відбуття VII сесії УНРади . . . Рівночасно з відбуттям сесії мав би відбутися конгрес з участю всіх українських політичних самостійницьких середовищ, партій та організацій. На цьому конгресі темою засідань, конференцій, пленумів і, еventуально, резолюцій має бути політична проблематика української діаспори у вільному світі, як до питань її внутрішнього життя, так і щодо допомоги Україні».

Внесок ВО був прийнятий одностайно всіма партіями заступленими тоді в УНРаді, тобто 9 партій на 11 (без бендерівців і гетьманців).

А тепер запитаємо п. О. Ждановича, хто у кого перехопив ідею і хто відкинув чи додав прикметник «вільної»? А оскільки незаперечні факти річ уперта, то поставимо ще й таке питання; для чого і для кого він пише, мняко висловлюючись, таку неправду? Невже він вважає нас за таких забудьків, що вже не пам'ятаємо того, що ми робили в 1968 році?

Щождо реалізації згаданої вище ідеї, то після відомих подій в УНРаді там не було кому нею займатися. Мельниківці, хоч і мали спеціальну постанову в тій справі, теж, очевидно, почувалися не в силі взяти її на свої плечі. Адже ходило про конкретну студійну працю. Бо такий конгрес не можна було відбутися лише парадами, мольбями і банкетами.

При чому, студійну працю треба було починати на голому місці. Бо українська еміграція хоч і має понад сотню різних організацій та понад десяток політичних партій і груп, вона все ще не спромоглася створити дослідний осередок, який би займався студіями політичних питань як щодо еміграції, так і щодо сучасної України. Скромні заходи після VI сесії УНРади, коли була створена Комісія дослідів сучасної України, були завалені самим керівництвом ДЦ УНР.

Отже працю щодо підготовки матеріалів до Конгресу Української Вільної Політичної Думки взяли на себе три політичні партії — УРДП, ОУНз і УНДО. Вони створили Тимчасовий Секретаріат КЗУВПД з правом приєднання до нього інших політичних партій і організацій (тому й «тимчасовий»). За час від початку 1972 року відбуло коло 30 студійних семінарів переважно на тему сучасного положення в Україні. Семінари відбувалися в містах більшого скупчення українців — Мюнхені, Нью-Йорку, Торонто, Лондоні та інших містах. Доповідачами і дискусантами на семінарах виступали всі хто цікавиться, а то й студіює сучасні українські проблеми. З матеріалами студійних семінарів вийшло два збірники, а два знаходяться в друку, при чому один із них виходить незабаром. Отже, про яке гетто може бути мова, п. Жданович?

Ну, а коли вже, як кажуть наші брати галичани, ми при слові, то дозволимо собі запитати п. О. Ждановича, чому його середовище, маючи навіть спеціальну постанову свого ВЗУНу, досі не включилася в працю студійних семінарів по підготовці Конгресу Вільної Політичної Думки? Невже тільки тому, що там зроблено наголос на прикметник «Вільної»?

(«Українські Вісті» — Новий Ульм, 17 лютого 1974)

ВІД ВИДАВНИЦТВА

Ціна збірників

«МАТЕРІЯЛИ КУВПД»

Серія А: Збірник ч. 1. (56 стор.)	. \$ 1,—
Збірник ч. 2. (100 стор.)	. \$ 2,—
Збірник ч. 3. (96 стор.)	. \$ 2,—
Серія Б: Збірник I. (128 стор.)	. \$ 2,—
Збірник II. (в друку)	. \$ 2,—

або рівновартість в іншій валюті.

*

Замовлення на збірники й всю кореспонденцію до
Тимчасового Секретаріату КУВПД спрямовувати на:

Markijan Zajac
8 München 45
Mährische Str. 12
West Germany

Грошові посилки на:

DRESDNER BANK AG
8 München 2
Promenadeplatz 7
Konto Nr. 3 005 380
(M. Zajac)

Всі добровільні пожертви на видання матеріалів і переведення
КУВПД будуть проголошені, за винятком застережених,
у чергових числах збірників.

Тимчасовий Секретаріат КУВПД